

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

«τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν» ως *«κτῆμα ἐς αἰεί»* των
Ιστοριῶν του Θουκυδίδη

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

Σμαράγδα Σανικιώτου Α.Ε.Μ.: 60051

Επιβλέπουσα καθηγήτρια:
Σμαρώ Νικολαΐδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Κομοτηνή 2023

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

**«τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν» ως «κτῆμα ἐς αἰεί» των
*Ιστοριῶν του Θουκυδίδη***

Σμαράγδα Σανικιώτου Α.Ε.Μ.: 60051

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης υποβλήθηκε στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης για την απόκτηση του τίτλου μεταπτυχιακών σπουδών ειδίκευσης στην Κλασική Φιλολογία.

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Σμαρώ Νικολαΐδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

2^ο Μέλος: Ιωάννης Πετρόπουλος, Καθηγητής

3^ο Μέλος: Σταμάτιος Μπουσές, Αναπληρωτής Καθηγητής

Κομοτηνή 2023

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE
SCHOOL OF CLASSICS AND HUMANITIES
DEPARTMENT OF GREEK PHILOLOGY

POSTGRADUATE COURSE
«TEXTS AND CULTURE»

MASTER DISSERTATION

«τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν» as «κτῆμα ἐς αἰεὶ» in Thucydides' Histories

Smaragda Sanikiotou Registration Number: 60051

A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master in Classical Philology, Department of Greek Philology, Democritus University of Thrace.

COMMITTEE OF EXAMINERS

Supervisor: Smaro Nikolaidou, Associate Professor

Member 2: Ioannis Petropoulos, Professor

Member 3: Stamatios Buses, Associate Professor

Komotini 2023

Η έγκριση της παρούσας Διπλωματικής Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του/της συγγραφέως» (παρ. 2 του άρθρου 202 του ν. 5343/1932).

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας της παρούσας εργασίας και ότι έχω αναφέρει ή παραπέμψει σε αυτήν, ρητά και συγκεκριμένα, όλες τις πηγές, από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών, προτάσεων ή λέξεων, είτε αυτές μεταφέρονται επακριβώς (στο πρωτότυπο ή μεταφρασμένες) είτε παραφρασμένες. Επίσης βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κείμενα και Πολιτισμός» του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	7
Abstract	8
Προλογικό σημείωμα.....	9
Εισαγωγή.....	10
Κεφάλαιο 1ο	14
Οι μεθοδολογικές αρχές των «Θουκυδίδειων»δημηγοριών	14
Κεφάλαιο 2ο	29
Η πρώτη δημηγορία των Κορινθίων στο Συνέδριο των Πελοποννησίων (Θουκ. 1.70): μια <i>inquisitio</i> της εθνικής ταυτότητας Αθήνας και Σπάρτης.....	29
Κεφάλαιο 3ο	39
«μέγα τὸ τῆς θαλάσσης κράτος»: Η δημηγορία του Περικλή στις παραμονές του πολέμου (Θουκ.1.140-144).....	39
Κεφάλαιο 4ο	59
Ο «ἀγήρωνς ἔπαινος» της αθηναϊκής δημοκρατίας (Θουκ. 2. 35-46).....	59
Κεφάλαιο 5ο	72
Ο διάλογος Αθηναίων – Μηλίων (Θουκ. 5.85-113)	72
Κεφάλαιο 6ο	82

Η Σικελική εκστρατεία και η αντιλογία Νικία – Αλκιβιάδη (Θουκ. 6.8-24)	82
Κεφάλαιο 7ο	93
Η κρίση του Θουκυδίδη για τον Περικλή και την πτώση της Αθηναϊκής αρχής (Θουκ. 2.65)	93
Επίλογος - Συμπεράσματα	97
Βιβλιογραφία.....	101

Περίληψη

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία έχει ως αντικείμενο μελέτης τη σχέση των Θουκυδίδειων δημηγοριών με τις προγραμματικές δηλώσεις του ιστορικού για την αιώνια αξία του έργου του. Σε πρώτο επίπεδο, επιχειρήθηκε μια διεξοδική ανάλυση των μεθοδολογικών αρχών που ακολούθησε ο Θουκυδίδης για τη συγγραφή των δημηγοριών του. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην παραδοχή του ιστορικού ότι για τη σύνθεση των ομιλιών στηρίχθηκε κατά το μάλλον ή ήττον στην κεντρική ιδέα των πραγματικών λόγων, ενώ τα υπόλοιπα είναι όσα όφειλαν να είχαν πει οι αγορητές, ανάλογα με την ιστορική συγκυρία κατά την οποία εκφωνούσαν τον λόγο. Σε δεύτερο επίπεδο, η διερεύνηση συνεχίστηκε με την εξέταση ορισμένων δημηγοριών, ενδεικτικών της πρόθεσης του ιστορικού να αναδείξει την ουσία της ιστορικής πραγματικότητας, δηλαδή τους παράγοντες που επέδρασαν στη συμπεριφορά και τις εκάστοτε αποφάσεις των εμπολέμων. Το κύριο μέρος της εργασίας ολοκληρώθηκε με μια αδρομερή αναφορά στο εξηκοστό πέμπτο κεφάλαιο του δεύτερου βιβλίου των *Ιστοριών*, ένα κεφάλαιο με μεγάλη σημασία, καθώς αποκαλύπτει τις απόψεις του ίδιου του ιστορικού για τα πρόσωπα και τα γεγονότα του πολέμου. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγω είναι ότι οι Θουκυδίδειες δημηγορίες, αν και εκκινούν από επιμέρους ιστορικές περιστάσεις, διαπραγματεύονται εν τέλει διαχρονικούς και καθολικούς κανόνες της ανθρώπινης φύσης.

Λέξεις - Κλειδιά: Ιστοριογραφία, Θουκυδίδης, μεθοδολογία, δημηγορίες, «κτῆμα ἐς αἰί».

Abstract

This MA thesis is concerned with the relationship between the Thucydidean speeches and the programmatic statements of the historian on the eternal value of his work (*ktēma es aei*). At the first level, a thorough analysis of the methodological principles followed by Thucydides in writing his speeches has been attempted. Particular emphasis was placed on the historian's assumption that for the composition of the speeches in his work he relied more or less on the central idea of the actual speeches, the rest being what the speakers ought to have said, depending on the historical context in which they delivered the speech. At the second level, the investigation continued with the examination of some of the speeches, indicative of the historian's intention to bring out the essence of historical reality, that is, the factors that influenced the behavior and decisions of the warriors at the time. The main part of the paper concluded with an indirect reference to chapter sixty-five of the second book of Histories, a chapter of great importance, because it reveals the historian's own views on the persons and events of the Peloponnesian War. We conclude that the Thucydidean speeches, though they start from individual historical circumstances, ultimately deal with timeless and universal rules of human nature.

Keywords: Historiography, Thucydides, methodology, speeches, "*ktēma es aei*".

Προλογικό σημείωμα

Οι σελίδες που ακολουθούν αποτελούν το αποστάλαγμα της αγάπης μου για την αρχαία ελληνική ιστοριογραφία. Το ενδιαφέρον μου γι' αυτό το πεδίο της κλασικής φιλολογίας εκδηλώθηκε κατά τη διάρκεια του Μεταπτυχιακού Κύκλου Σπουδών μου, ύστερα από την παρακολούθηση των πανεπιστημιακών διαλέξεων της καθηγήτριας του Τ.Ε.Φ. Σμαρώς Νικολαΐδου - Αραμπατζή, η οποία και με ενέπνευσε να ασχοληθώ με αυτό το επιστημονικό αντικείμενο. Σε αυτήν οφείλω τις πιο θερμές ευχαριστίες μου, αφενός γιατί μου μετέδωσε την αγάπη της για το Θουκυδίδειο έργο και, αφετέρου, επειδή, αποδεχόμενη την πρότασή μου να γίνει η επιβλέπουσα της μεταπτυχιακής μου διατριβής, έδειξε την εμπιστοσύνη της προς το πρόσωπό μου. Με την επιστημονική της κατάρτιση και το άοκνο ενδιαφέρον της για την πρόοδο της εργασίας μου, υπήρξε πολύτιμη αρωγός σε αυτό το επιστημονικό ταξίδι μου. Συνάμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας Ιωάννη Πετρόπουλο και τον Αναπληρωτή Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας Σταμάτιο Μπουσέ για τις καίριες παρατηρήσεις τους πάνω στο κείμενο της εργασίας μου. Τέλος, επιθυμώ να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον σύζυγό μου, Νικόλαο Μίχογλου, για την αμέριστη συμπαράστασή του καθ' όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Σανικιώτου Σμαράγδα,

Σάββατο 29 Απριλίου 2023

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία θα διερευνήσει τη σχέση των δημηγοριών του Θουκυδίδη με την προεξαγγελτική δήλωση του ιστορικού για την αιώνια σημασία του έργου του. Το μεθοδολογικό πλαίσιο αυτής της διερεύνησης παρέχουν οι επίσης προεξαγγελτικές δηλώσεις του ιστορικού για τον τρόπο με τον οποίο συνέθεσε τις ομιλίες που εκφωνήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Στο κεφάλαιο της μεθοδολογίας του (1.22), ο Θουκυδίδης προβαίνει σε μια σαφή διάκριση του τρόπου με τον οποίο χειρίστηκε τους λόγους και τα έργα του πολέμου· σε αντίθεση με την περιγραφή των ιστορικών γεγονότων, για τη σύνθεση των δημηγοριών του στηρίχθηκε μόνο στην κεντρική ιδέα των όσων πραγματικά ειπώθηκαν (*ξύμπασαν γνώμην τῶν ἀληθῶς λεχθέντων*), ενώ τα υπόλοιπα είναι όσα όφειλαν να είχαν πει οι ρήτορες (*τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν*) ανάλογα με την εκάστοτε ιστορική συγκυρία.

Κατά βάθος, το θέμα είναι φιλοσοφικό και μπορεί να συσχετιστεί με τα λεγόμενα του Αριστοτέλη στο ένατο κεφάλαιο της *Ποιητικής* του για τη σχέση ποίησης και ιστορίας (1451a36 - 1451b11). Σε αυτό το κεφάλαιο, ο φιλόσοφος αντιπαραθέτει την ποίηση με την ιστορία, υποστηρίζοντας ότι σκοπός της ποίησης είναι η έκφραση όλων εκείνων που θα μπορούσαν να συμβούν (*οἷα ἂν γένοιτο*) σύμφωνα με τους νόμους της πιθανότητας και της αναγκαιότητας (*κατὰ τὸ εἶκός ἢ τὸ ἀναγκαῖον*), σε αντίθεση με την ιστορία, η οποία επικεντρώνεται στην αφήγηση των γεγονότων που έχουν συμβεί στην πραγματικότητα (*τὰ γενόμενα λέγειν*). Ο Αριστοτέλης εκτιμά ότι η ποιοτική διαφορά αυτών των δύο μορφών του αρχαίου ελληνικού λόγου έγκειται στο ότι η ποίηση εκφράζει γενικές και πανανθρώπινες αλήθειες (*τὰ καθόλου*), ενώ η ιστορία περιορίζεται στα ειδικά και συγκεκριμένα συμβάντα (*τὰ καθ' ἕκαστον*). Έτσι, αποφαίνεται ότι η ποίηση περικλείει φιλοσοφικά χαρακτηριστικά και γι' αυτό είναι πιο σημαντική από την ιστορία (*διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποιήσις ἰστορίας ἐστίν*).

Από την αρχική αυτή επισκόπηση των παραπάνω χωρίων, καθίσταται φανερή η ομοιότητα του περιεχομένου των εκφράσεων *οἷα ἂν γένοιτο* και *κατὰ τὸ εἶκός ἢ τὸ ἀναγκαῖον* με το βαθύτερο νόημα όσων προγραμματικά δηλώνει ο Θουκυδίδης για τον τρόπο με τον οποίο συνέγραψε τις δημηγορίες στο έργο του. Οι Θουκυδίδειες ομιλίες εκφράζουν αυτό που θα μπορούσε ή θα έπρεπε να έχει ειπωθεί από τους ρήτορες προκειμένου να ανταποκριθούν στις αντικειμενικές περιστάσεις της ιστορικής

πραγματικότητας. Συνεπώς, οι δημηγορίες δεν αποτελούν αυτούσια μεταφορά των πρωτότυπων λόγων, αλλά είναι δημιουργίες του ίδιου του Θουκυδίδη, διαμορφωμένες *κατά τὸ εἶκός ἢ τὸ ἀναγκαῖον* της εκάστοτε ιστορικής στιγμής.¹

Το ζήτημα της γνησιότητας των Θουκυδίδειων δημηγοριών έχει απασχολήσει κατά κόρον τη φιλολογική κοινότητα και, ως εκ τούτου, η βιβλιογραφία που υπάρχει γι' αυτό είναι πραγματικά ανεξάντλητη. Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας θα επιχειρηθεί μια σύντομη ανασκόπηση σημαντικών και, εν πολλοίς, πολύκροτων μελετών, με σκοπό να εξεταστεί όσο το δυνατόν πληρέστερα το θέμα της αυθεντικότητας των Θουκυδίδειων ομιλιών. Στα επόμενα κεφάλαια, η διερεύνηση θα συνεχιστεί με μια ερμηνευτική προσέγγιση ορισμένων δημηγοριών, ενδεικτικών της πρόθεσης του ιστορικού να διεισδύσει στην ουσία της ιστορικής πραγματικότητας, αναδεικνύοντας τους προβληματισμούς του σχετικά με τα βαθύτερα αίτια των ανθρώπινων ενεργειών.

Αναλυτικότερα, στο δεύτερο κεφάλαιο θα εξεταστεί η πρώτη δημηγορία των Κορινθίων πρέσβων στο Συνέδριο των Πελοποννησίων. Στην ομιλία αυτή οι Κορίνθιοι καταφέρονται με πολύ κριτικούς χαρακτηρισμούς εναντίον των Σπαρτιατών, αρχηγών της Πελοποννησιακής Συμμαχίας και συμμάχων τους, ενώ παράλληλα επαινούν τους εχθρούς τους, Αθηναίους, για τη δραστήρια και πολυπράγμονα φύση τους. Η απροσδόκητη αυτή στάση τους μπορεί να εξηγηθεί μόνο εάν ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της σκοπιμότητας και της αναγκαιότητας. Και αυτό που κρίνει ως ρητορικά δέον στην παρούσα στιγμή ο Θουκυδίδης είναι να αποκαλύψει την κινητήρια δύναμη αυτού του πολέμου, δηλαδή την ιδιαίτερη φύση του Αθηναϊκού και Σπαρτιατικού κόσμου.²

Στο τρίτο κεφάλαιο αντικείμενο εξέτασης θα αποτελέσει η πρώτη ομιλία του Περικλή. Η δημηγορία αυτή εκφωνήθηκε στις παραμονές του πολέμου και έχει ως κεντρικό θέμα τη στρατηγική της Αθήνας στον επερχόμενο πόλεμο. Ωστόσο, δίπλα στον πολεμικό σχεδιασμό αναλύονται τα θέματα της φύσης του πολέμου και του συσχετισμού δυνάμεων, θέματα με διαχρονική και καθολική ισχύ, με αποτέλεσμα να

¹ Nikolaidou – Arabatzi, 2018-2019: 48-49.

² Gomme, 1945: 233.

ανάγεται η συγκεκριμένη πολεμική συγκυρία σε ένα σύστημα γενικών και πανανθρώπινων αρχών.³

Στο τέταρτο κεφάλαιο εμπεριέχεται μια ερμηνευτική ανάλυση του πανηγυρικού λόγου που παραδοσιακά αποδίδεται στον Περικλή, του επιτάφιου λόγου για τους νεκρούς του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού Πολέμου. Η ανάλυση του λόγου αυτού θα πραγματοποιηθεί με γνώμονα την παρέκκλισή του από την τυπική διάρθρωση των επιτάφιων λόγων της κλασικής εποχής, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η συγκεκριμένη δημηγορία συντέθηκε από τον Θουκυδίδη όχι για την απότιση φόρου τιμής στους προκείμενους νεκρούς (*καθ' ἕκαστον γεγονός*), αλλά για την εξύμνηση του μεγαλείου της Αθηναϊκής πολιτείας (*καθόλου*).⁴

Στο πέμπτο κεφάλαιο της εργασίας θα εξεταστεί ο μοναδικός διάλογος του Θουκυδίδειου έργου, ο διάλογος μεταξύ Αθηναίων και Μηλίων. Η σημαντικότητα του διαλόγου κρίνεται μεγάλη για πολλούς λόγους. Σύμφωνα με τους Hudson-Williams και Finley,⁵ η διαλογική μορφή με την οποία παρουσιάζονται οι αντίθετες απόψεις των δυο μερών αποτελεί ένα έξοχο παράδειγμα διαλεκτικής τέχνης, της τέχνης που μεσουρανούσε στους περίφημους φιλοσοφικούς κύκλους εκείνης της εποχής. Ο Wassermann δε ανέγνωσε αυτόν τον διάλογο ως πρόδρομο των σωκρατικών διαλόγων του Πλάτωνα.⁶ Συνεπώς, συνιστά μια περίφημη ένδειξη του πνεύματος της κλασικής εποχής. Η σπουδαιότητα του διαλόγου όμως έγκειται και στο γεγονός ότι πραγματεύεται ένα από τα κυρίαρχα ζητήματα των Θουκυδίδειων *Ιστοριῶν*, την Αθηναϊκή πολιτεία από το μεγαλείο της μέχρι την πτώση της.⁷ Σε αυτήν την ανάλυση κεντρικός άξονας είναι η φύση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, η υιοθέτηση του οποίου οδήγησε την Αθηναϊκή αρχή στην τελική της ήττα.⁸ Οι μορφές που τελικά αναδεικνύονται μέσα από αυτόν τον διάλογο συνιστούν οικουμενικά πρότυπα

³ De Romilly, 2009: 157.

⁴ Κακριδής, 1970: 50-51.

⁵ Hudson-Williams 1950: 156-158, Finley 2010: 214.

⁶ Wassermann 2010: 214.

⁷ Wassermann, 1947: 33.

⁸ Για την ηγεμονία της Αθηναϊκής Συμμαχίας επιλέγω τον όρο «αρχή» από το κείμενο του ίδιου του Θουκυδίδη (1.144.1).

υπεράσπισης του δικαιώματος στην ελευθερία από την μια και του δικαιώματος στη δύναμη των εξουσιαστών από την άλλη.⁹

Στο έκτο κεφάλαιο η διερεύνηση θα συνεχιστεί με την ανάλυση των δημηγοριών του Νικία και του Αλκιβιάδη. Οι δημηγορίες αυτές διαγράφουν με τον πλέον αποκαλυπτικό τρόπο τις ιδέες που κυριάρχησαν στην Αθηναϊκή πολιτεία και την οδήγησαν στο μοιραίο λάθος της Σικελικής εκστρατείας. Στην αντιλογία αυτή ο Νικίας εκπροσωπεί τη σύνεση και τη μετριοπάθεια, στοιχεία που εξέλειπαν από την Αθήνα εκείνη την εποχή. Ο Νικίας λοιπόν τάχθηκε κατά της εκστρατείας και προσπάθησε με κάθε τρόπο να την αποτρέψει, αλλά ο Αλκιβιάδης, εκπροσωπώντας το δόγμα της πολυπραγμοσύνης, μετήλθε κάθε πρόσφορο μέσο προκειμένου να υποστηρίξει τα ιδανικά της. Οι λόγοι αυτοί όμως είναι «πλαστοί», έχουν δηλαδή συντεθεί από τον Θουκυδίδη με τρόπο που αποκαλύπτει την εικόνα της ιστορικής πραγματικότητας πριν από την ανάληψη της εκστρατείας.¹⁰

Η διερεύνηση θα ολοκληρωθεί με το έβδομο κεφάλαιο στο οποίο θα εξεταστούν οι κρίσεις του ιστορικού για τα πρόσωπα και τις εξελίξεις του πολέμου, όπως αυτές παρουσιάζονται στο κεφάλαιο 2.65 των *Ιστοριών* του.

Ο στόχος του παρόντος πονήματος είναι η απόδειξη της θέσης ότι η ιστορική αφήγηση του Θουκυδίδη, αν και εκκινεί από τα καθ' ἑκάστον γεγονότα του πολέμου, κατά βάθος ενδιαφέρεται για τα καθόλου, καθιστώντας τις πραγματικές προσωπικότητες του Πελοποννησιακού Πολέμου συμβολικές μορφές των ανθρωπίνων (*κτῆμα ἐς ἀεί*).

⁹ Nikolaidou - Arabatzi, 2018-2019: 50.

¹⁰ Nikolaidou - Arabatzi, 2018-2019: 49.

Κεφάλαιο 1ο

Οι μεθοδολογικές αρχές των «Θουκυδίδειων»δημηγοριών

Η ιστοριογραφική μέθοδος του Θουκυδίδη, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο ο ιστορικός προσήγγισε τα γεγονότα του Πελοποννησιακού Πολέμου, αποτέλεσε για αιώνες το «μήλο της Έριδος» και οδήγησε σε ατέρμονες συζητήσεις σχετικά με την αξιοπιστία της αφήγησής του. Το περιώνυμο κεφάλαιο για τη μεθοδολογία του Θουκυδίδη, το κεφάλαιο 1.22, έχει γίνει αντικείμενο μελέτης και σχολιασμού ήδη από τις αρχές του περασμένου αιώνα, προκαλώντας φιλολογικές έριδες ανάμεσα σε κλασικιστές, οι οποίοι επιχείρησαν – άλλοτε επιτυχώς και άλλοτε όχι – να το ερμηνεύσουν. Εκ πρώτης όψεως θα μπορούσε να πει κανείς ότι το ζήτημα έχει εξαντληθεί και κάθε νέα προσπάθεια προσέγγισής του θα απέβαινε άκαρπη. Δεν συμφωνώ. Πρόκειται για ένα περίπλοκο ζήτημα, που επιδέχεται διεξοδικότερη ανάλυση, καθώς η κατανόηση αυτού του κεφαλαίου κρίνεται θεμελιώδης για την ολόπλευρη προσέγγιση του ιστορικού κειμένου.

Στο προγραμματικό αυτό κεφάλαιο ο Αθηναίος ιστορικός αναπτύσσει τις αρχές που ακολούθησε για τη συγγραφή του έργου του και τις πηγές πάνω στις οποίες στηρίχθηκε για την εξακρίβωση των πληροφοριών του, τονίζει τις δυσκολίες με τις οποίες ήρθε αντιμέτωπος για την υλοποίηση αυτού του κοπιώδους εγχειρήματος και εξαγγέλλει τον απώτερο σκοπό της *ζυγγραφής* του. Οι αρχές πάνω στις οποίες στηρίχθηκε ο Θουκυδίδης άνοιξαν τον δρόμο για τη σύγχρονη ιστοριογραφική έρευνα, διαμορφώνοντας τις προϋποθέσεις επί τη βάση των οποίων πρέπει να εργάζεται ένας ιστορικός.¹¹

Το πρώτο μέρος αυτής της ενότητας αφορά τη μεθοδολογία που ακολούθησε ο Θουκυδίδης για τη συγγραφή των λόγων που εκφωνήθηκαν κατά τη διάρκεια αυτού του μακροχρόνιου πολέμου και είναι αυτό που κατεξοχήν απασχόλησε την έρευνα για δύο κυρίως λόγους: αφενός, γιατί οι δημηγορίες καταλαμβάνουν ένα σημαντικό ποσοστό

¹¹ Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι και ο Ηρόδοτος δεν είχε αμελήσει εντελώς το ζήτημα της εύρεσης και της αξιολόγησης των πηγών του. Η διαφορά όμως έγκειται στο ότι ο Ηρόδοτος, σε αντίθεση με τον Θουκυδίδη, δεν είχε συγκροτήσει εξ αρχής ένα τέτοιο μεθοδολογικό κεφάλαιο, αλλά διατύπωνε τις αρχές του παρεμπιπτόντως ή παρενθετικά σε διάφορα σημεία του έργου του, βλ. Ρεγκάκος, 2009: 212. Για την ιστοριογραφική μέθοδο του Ηρόδοτου βλ. επίσης Montanari, 2008: 510, ενώ για γενικότερες διαφορές και ομοιότητες στο έργο των δύο ιστορικών βλ. Hornblower, 2003: 53-78.

του έργου (περίπου το 1/3), και αφετέρου, γιατί η δήλωση του ιστορικού για τη μέθοδο που ακολούθησε σε αυτές έχει δημιουργήσει μια ανεπίλυτη ένταση σχετικά με την αυθεντικότητα ή μη των δημηγοριών του.¹² Οι δημηγορίες όμως είναι πολύτιμες και για έναν ακόμη λόγο· γιατί αφενός μαρτυρούν την επίδραση της σοφιστικής τέχνης, που εκείνη την εποχή ήκμαζε στην Αθήνα και, αφετέρου, μας δίνουν καλειδοσκοπικά την εικόνα του πνεύματος της κλασικής εποχής.¹³

Δεν πρόκειται, ωστόσο, για ανακάλυψη του Θουκυδίδη· η χρήση δημηγοριών ξεκινά ήδη από τον Όμηρο και μεταφέρεται στην ιστοριογραφία από τον Ηρόδοτο. Από τη μια, η μακραίωνη Ομηρική παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο ήρωας έπρεπε να είναι *μύθων τε ρήτηρ ἔργων τε πρηκτήρ* (Ιλ. Ι. 443), αξιοποίησε τους λόγους για να εκφραστούν *τὰ δέοντα*, αυτά που ταίριαζαν στην κάθε περίπτωση, προκειμένου να ευοδωθούν οι στόχοι του εκάστοτε ομιλητή, και από την άλλη, ο Ηρόδοτος, που έπλασε λόγους, συνομιλίες και συζητήσεις για μείζονα ζητήματα πολιτικής ή στρατηγικής φύσης, προκειμένου να εξηγήσει καίρια σημεία της αφήγησής του. Έτσι, ο Θουκυδίδης, μη θέλοντας να απομακρυνθεί από αυτή την ιστοριογραφική παράδοση, έντυσε την αφήγησή του με λόγους πολιτικών ή στρατιωτικών προσώπων, οι οποίοι βοηθούν τον αναγνώστη να κατανοήσει τα βαθύτερα κίνητρα των αποφάσεων που έλαβαν οι εμπόλεμοι και να αφουγκραστεί την κινητήρια δύναμη των εξελίξεων. Ωστόσο, υπάρχει μια σημαντική διαφορά. Ενώ γνωρίζουμε ότι τόσο η Ομηρική παράδοση όσο και ο Ηρόδοτος χρησιμοποίησαν εξολοκλήρου πλαστούς λόγους, ο Θουκυδίδης δηλώνει ότι για τη συγγραφή των δημηγοριών του ακολούθησε την *ξύμπασαν γνώμην των όσων πραγματικά ειπώθηκαν*.¹⁴ Αυτό αποτελεί και το ζήτημα που θα μας απασχολήσει στο παρόν κεφάλαιο και το οποίο θα αναπτύξουμε στη συνέχεια.

Ας δούμε, όμως, προσεκτικότερα τη δήλωση του Θουκυδίδη για τη μέθοδο που ακολούθησε στις δημηγορίες του (Θουκ. 1.22.1):

Καὶ ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ἢ μέλλοντες πολεμήσειν ἢ ἐν αὐτῷ ἤδη ὄντες, χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεῦσαι ἦν

¹² Για παράδειγμα, βλ. Hornblower, 2003: 93, ο οποίος κάνει λόγο για «δύο καρδιές» οι οποίες χτυπούν στο στήθος του Θουκυδίδη και πως «η περίφημη προγραμματική δήλωση για τις δημηγορίες στο πρώτο βιβλίο περιέχει μια ακόμη ανεξίτηλη αντινομία ανάμεσα στα κριτήρια της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας».

¹³ Finley, 2010: 46-47.

¹⁴ Κακριδής, 1972: 442.

ἐμοὶ τε ἄν αὐτὸς ἤκουσα καὶ τοῖς ἄλλοθεν ποθεν ἐμοὶ ἀπαγγέλλουσιν· ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστα εἶπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ζυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται.

Στην προκειμένη ενότητα ο Θουκυδίδης υποστηρίζει ότι για τους λόγους που εκφωνήθηκαν είτε στις παραμονές του πολέμου είτε κατά τη διάρκειά του, επειδή ήταν δύσκολο να τους καταγράψει με ακρίβεια, είτε εκείνους τους οποίους άκουσε ο ίδιος είτε εκείνους που του μετέφεραν άλλοι, τους έγραψε όπως νόμιζε ο ίδιος ότι άρμοζε να μιλήσουν οι ρήτορες στην εκάστοτε περίπτωση, μένοντας όσο το δυνατόν πιο κοντά στην κεντρική ιδέα των πραγματικών λόγων.

Μια πρώτη δυσκολία σχετικά με την παραπάνω δήλωση του Θουκυδίδη προκύπτει από τη φράση *χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεῦσαι*. Ο Porter ξεκινάει την ανάλυση του συγκεκριμένου χωρίου με την αναζήτηση της ακριβούς σημασίας της λέξης *χαλεπὸν*, επισημαίνοντας τρεις πιθανές ερμηνείες: η πρώτη αποδίδει τη λέξη ως κάτι που είναι δύσκολο αλλά όχι αδύνατο να επιτευχθεί, η δεύτερη ως κάτι που δεν μπορεί να επιτευχθεί εύκολα υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, ενώ η τρίτη αποδίδει στη λέξη μια ενδιάμεση σημασία, με την έννοια ότι αυτό που είναι αδύνατο μπορεί να γίνει δυνατό, αλλά μόνο με κάποια ενδιάμεση ενέργεια. Η τελευταία ερμηνεία οδήγησε τον Porter στην υποστήριξη της θέσης ότι ο Θουκυδίδης με τη φράση αυτή υπονοεί ότι, ενώ η ανακατασκευή των δημηγοριῶν ήταν πρακτικά αδύνατη, ήταν σε θέση να δώσει μια κοντινή προσέγγιση αν εφάρμοζε μια συγκεκριμένη μέθοδο, υπονοώντας ίσως ότι η μέθοδος αυτή κρύβεται πίσω από την *ζύμπασαν γνώμην*.¹⁵

Στην ίδια σχολή φαίνεται να ανήκει και η άποψη του Marincola, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Θουκυδίδης στη δήλωσή του δεν κάνει λόγο για καθαρή επινόηση και ότι δεν λέει πως ήταν αδύνατο να θυμηθεί το ακριβές περιεχόμενο των ομιλιών, αλλά μάλλον ότι ήταν δύσκολο. Ο μελετητής τεκμηριώνει την άποψη αυτή με το επιχείρημα πως σε αντίθετη περίπτωση ο ιστορικός δε θα χρειαζόταν να αναφερθεί σε πληροφοριοδότες (*τοῖς ἄλλοθεν ποθεν ἐμοὶ ἀπαγγέλλουσιν*) ούτε θα υπήρχε ανάγκη να

¹⁵ Porter, 1990: 128-129.

κρατηθεί όσο το δυνατόν πιο κοντά (*ἐγγύτατα*) στην αλήθεια των ρηθέντων λόγων (*τῶν ἀληθῶς λεχθέντων*). Βέβαια, στη συνέχεια μετριάζει κάπως την τοποθέτησή του, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως δεν πρέπει να θεωρούμε τις θουκυδίδειες δημηγορίες ως πιστή αναπαραγωγή των όσων πραγματικά ειπώθηκαν, παρόλο που ο Θουκυδίδης θα είχε χρησιμοποιήσει ορισμένα από τα πραγματικά επιχειρήματα των ρητόρων.¹⁶

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι με τη λέξη *χαλεπὸν* ο Θουκυδίδης εννοεί κάτι που είναι δύσκολο να γίνει ή να αντιμετωπιστεί, ένα έργο δυσχερές και ακατόρθωτο. Διότι, εάν δεν ήταν ακατόρθωτο, τότε η φράση *ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ* που ακολουθεί δε θα είχε κανένα νόημα ύπαρξης. Αλήθεια, γιατί να υποστηρίξει ότι θα πει αυτά που νόμιζε ο ίδιος ότι ήταν πρέπον να έχουν πει οι ρήτορες σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, αν μπορούσε να προσεγγίσει *τὴν ἀκρίβειαν τῶν λεχθέντων*; Επομένως, πρέπει να ήταν πράγματι *χαλεπὸν*, ιδίως αν αναλογιστούμε τις δυσκολίες συγκέντρωσης του υλικού που είχε να υπερκεράσει εκείνη την εποχή ο Θουκυδίδης, όπως για παράδειγμα την έλλειψη τεχνικών μέσων που κάνουν πολύ πιο εύκολο το έργο του νεότερου ιστορικού.

Ένα ακόμη σημείο που έχει απασχολήσει την έρευνα είναι η σημασία της λέξης *ἀκρίβεια*. Προκειμένου να εξηγήσουν την αντίφαση - κατά την γνώμη μου φαινομενική - που δημιουργείται από την αρχική πρόθεση ακρίβειας (*τὴν ἀκρίβειαν τῶν λεχθέντων*) από μέρους του Θουκυδίδα και από την άρση της με την φράση *ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ*, οι μελετητές οδηγήθηκαν σε ποικίλες και συχνά αντικρουόμενες απόψεις. Ο Swain έχοντας ως αφετηρία σκέψης το γεγονός ότι η λέξη *ἀκρίβεια* εμφανίζεται και στο 1.22.1 και στο 1.22.2, δηλαδή πως πρόκειται για μια αξίωση που τίθεται για την καταγραφή τόσο των λόγων όσο και των πράξεων, υποστηρίζει ότι ο όρος δεν χρησιμοποιείται με διαφορετικό τρόπο στα δύο αυτά τμήματα του κειμένου. Συγκεκριμένα, λέει για τις πράξεις ότι ο ιστορικός ήταν αδύνατο να συμπεριλάβει στο κείμενό του όλα όσα συνέβησαν και επομένως η αφήγησή του περιλαμβάνει αναγκαστικά περικοπές, εγκαταλείποντας την υποτιθέμενη επιθυμητή ουδετερότητα. Τονίζει όμως ότι αυτό δεν σημαίνει πως ο Θουκυδίδης κατασκεύαζε ευρέως, αλλά ότι χειρίστηκε τις πληροφορίες των πηγών του σε μια ευρύτερη κλίμακα. Αυτή η διαπίστωση τον οδήγησε να υποστηρίξει και για τους λόγους κάτι ανάλογο· υποστήριξε, λοιπόν, ότι ο Θουκυδίδης

¹⁶ Marincola, 2007: 121-122.

δεν είχε ποτέ την πρόθεση να δώσει απομαγνητοφωνήσεις των ομιλιών, αλλοιωμένες μόνο ως προς το ύφος, αλλά πως το έργο του, ως ιστορικού, ήταν να δώσει μια Θουκυδίδεια εκδοχή των πρωτότυπων δημηγοριών. Επομένως, δεν πρόκειται για μια λεξιλογικά ακριβή έκδοση των ομιλιών, αλλά για ακριβή ως προς το νόημα του ομιλητή. Και γι' αυτό αποδίδει τη φράση *τὴν ἀκρίβειαν αὐτῆν τῶν λεχθέντων* ως εξής: «an accurate analysis of words conveying meaning, values and ideas», δηλαδή «ακριβής ανάλυση των λέξεων που μεταφέρουν νόημα, αξίες και ιδέες».¹⁷

Η άποψη του Swain για τις δημηγορίες του Θουκυδίδη είναι πράγματι πολύ διαδεδομένη. Αρκετοί ακόμη μελετητές, επιχειρώντας να απενοχοποιήσουν τον Θουκυδίδη για τη μεροληψία που του καταλογίζεται, έχουν υποστηρίξει ότι η υποκειμενικότητα αφορά μόνο το ύφος των δημηγοριών του και όχι το περιεχόμενό τους.¹⁸ Μια τέτοια άποψη, ωστόσο, όσο ελκυστική κι αν ακούγεται δεν συμβαδίζει ούτε με τις δηλώσεις του ίδιου του ιστορικού για τους λόγους του ούτε με την σκοπιμότητα του έργου του συνολικά. Δεν χωράει αμφιβολία ότι το ύφος των δημηγοριών στο σύνολό τους είναι Θουκυδίδειο, όπως ακριβώς και οι διάφοροι χαρακτήρες σ' ένα Ευριπίδειο έργο εμφανίζουν ομοιομορφία στο ύφος και το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν,¹⁹ όμως η πίστη αυτή από μόνη της αφήνει στον Θουκυδίδη ένα ευρύ περιθώριο να προσαρμόζει τους λόγους στον δικό του τρόπο και επομένως να απομακρύνεται από αυτούς όσο ο ίδιος επιθυμεί.

Ο Porter, από την άλλη, δεν μένει στη συνήθη ερμηνεία της φράσης *τὴν ἀκρίβειαν αὐτῆν τῶν λεχθέντων*, που από τους περισσότερους μελετητές αποδίδεται ως «οι ακριβείς λόγοι», αλλά προκρίνει και πάλι τη δυνατότητα περισσότερων επιλογών για την απόδοση του όρου *ἀκρίβεια*.²⁰ Έτσι, μια όχι και τόσο πιθανή αλλά εξίσου δυνατή

¹⁷ Swain, 1993: 39-41.

¹⁸ Ο Γεωργοπαπαδάκος (1999: 97, σημ. 3), για παράδειγμα, διατείνεται πως η γλώσσα, το ύφος και η λογοτεχνική ποιότητα των δημηγοριών οφείλονται στον Θουκυδίδη, όμως οι ιδέες και τα επιχειρήματα εκφράζουν σε μεγάλο βαθμό εκείνο που πραγματικά ειπώθηκε από τον ρήτορα τη δεδομένη στιγμή. Και ο Dover (1979: 23-24) κινείται στο ίδιο πλαίσιο, όταν υποστηρίζει ότι, αν και οι Θουκυδίδειοι λόγοι εκφράζουν κατά το μάλλον ή ήττον γενικεύσεις στην αττική γλώσσα του συγγραφέα τους, δεν είναι σίγουρο ότι ο ιστορικός απομακρύνθηκε εντελώς από την πιστότητα των πραγματικών λόγων. Βλ. επίσης Bury, 2010: 95-107 με σημαντικές παρατηρήσεις για το ύφος στις δημηγορίες. Γενικά για το ύφος στον Θουκυδίδη βλ. Γεωργοπαπαδάκος, 1999: 48-55· Finley, 2010: 254-293· Κωνσταντινίδης & Πανομήτρος, 2010: 95-125.

¹⁹ Bury, 2010: 96.

²⁰ Βλ. την απόδοση του Rokeah (1982: 386): “the precise words which were uttered” ή του Dover (1979: 22): “the exact words of the speeches”.

ερμηνεία της φράσης, σύμφωνα με τον μελετητή, είναι πως με τη μετοχή *λεχθέντων* ο ιστορικός ίσως να μην αναφέρεται στις ακριβείς φράσεις των ρητόρων αλλά στην αδυναμία προσέγγισης της ακρίβειας των λόγων στο σύνολό τους, ενώ μια ακόμη πιθανότητα είναι η μετοχή να αναφέρεται σε μια διαδικασία υπολογισμού γενικά της ακρίβειας στην έρευνα του Θουκυδίδη, επισημαίνοντας, φυσικά, πως τέτοιες προσεγγίσεις υπονοούν την παντελή έλλειψη αυθεντικότητας στους λόγους των *Ἱστοριῶν* του.²¹

Για να προσεγγίσουμε καλύτερα όμως τη σημασία αυτού του χωρίου θα πρέπει να εξετάσουμε σε πρώτο στάδιο τη σημασία της λέξης *ἀκρίβεια*. Σύμφωνα με τα λεξικά, *ἀκριβής* είναι ο λεπτομερής, ο ακριβολόγος, ο σχολαστικός, αλλά και ο αυστηρός, ο ολοκληρωμένος, ο πλήρης και τέλειος.²² Ωστόσο, η ετυμολογία της λέξης δεν είναι ασφαλής, καθώς μας έχουν παραδοθεί ποικίλες προελεύσεις. Μια από αυτές θέλει το επίθετο να προέρχεται από το *ἄκρος* + *εἴβω* (= *στάζω*) με μεταβολή του -ει- σε -ι- (ιωτακισμός), οπότε η αρχική σημασία θα ήταν «αυτός που στάζει μέχρι τα άκρα, ο γεμάτος ως το χείλος».²³ Για άλλους πάλι ο όρος προέρχεται από το *ἀκροκριβής* (<*ἄκρος* + *κρίνω* = αυτός που εξετάζει με οξύτητα, με προσοχή) ύστερα από απλοποίηση.²⁴ Παρόλο που θα πίστευε κανείς ότι η ετυμολογική αυτή ποικιλία θα συσκοτίσει ακόμα πιο πολύ το ζήτημα, εγώ θεωρώ ότι βασιζόμενοι σε αυτήν μπορούμε να το διαλευκάνουμε, αναδεικνύοντας την αληθινή πρόθεση του ιστορικού.

Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν, ο Θουκυδίδης δηλώνει πως ήταν αδύνατο να αποδώσει με λεπτομέρεια και σχολαστικότητα τα λόγια των ομιλητών ή να εξετάσει με προσοχή και αυστηρότητα όλα όσα ειπώθηκαν κατά τη διάρκεια αυτού του μακροχρόνιου πολέμου. Και αυτό δεν ήταν εφικτό ούτε για τους λόγους που έτυχε ν' ακούσει ο ίδιος ούτε γι' αυτούς που του μετέφεραν άλλοι. Πώς θα μπορούσε άλλωστε να παραμείνει πιστός στην αναπαραγωγή τέτοιων μακροσκελών και λεπτομερειακών συζητήσεων; Όπως δε θα μπορούσαμε να πιστέψουμε ότι ο Πλάτωνας μεταφέρει

²¹ Porter, 1990: 129-130.

²² Σταμούλη, 2002· Liddell&Scott, 2009· Liddell, Scott & Jones, 2023.

²³ Μπαμπινιώτης, 2002.

²⁴ Πατάκης & Τζιράκης, 2005. Ο Μικρογιαννάκης (1991: 27), βασιζόμενος σε αυτή την ετυμολογική προσέγγιση και αποδίδοντας στο ρήμα *κρίνω* τη σημασία του «ξεχωρίζω», «αποφασίζω», «διαλέγω», υποστηρίζει πως με τη φράση *τὴν ἀκρίβειαν αὐτῆν τῶν λεχθέντων* ο Θουκυδίδης εννοεί την επιλογή των πιο σημαντικών επιχειρημάτων που διατυπώθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου και επέδρασαν στην εξέλιξή του, δηλαδή εκείνων των ουσιωδών στοιχείων που χαράσσονται ανεξίτηλα στη μνήμη.

αυτούσια τα λόγια των σοφιστών και φιλοσόφων, ακόμη και του ίδιου του Σωκράτη, στους περίφημους διαλόγους του, έτσι δεν μπορούμε να δεχτούμε και την *ἀκρίβειαν* των δημηγόρων του Θουκυδίδη. Επομένως, είμαστε υποχρεωμένοι να συμπεράνουμε πως οι λόγοι του δεν είναι «γεμάτοι ως το χείλος» με τα πραγματικά λόγια των αγορητών, αλλά αποδίδουν κατά προσέγγιση την *ζύμπασαν γνώμην* αυτών που πραγματικά ειπώθηκαν, με έμφαση σε αυτά που θα έπρεπε να έχουν πει οι ρήτορες τη δεδομένη στιγμή, *τὰ δέοντα*.

Η παραπάνω συζήτηση μάς οδηγεί αναπόφευκτα σε ένα άλλο κρίσιμο σημείο της δήλωσης του ιστορικού που εισάγεται με τη φράση *ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ...εἶπεῖν*. Οι περισσότεροι μελετητές δέχονται ότι αναντίρρητα ο Θουκυδίδης εδώ αναγνωρίζει την ύπαρξη ενός υποκειμενικού στοιχείου στη δήλωσή του, χωρίς, ωστόσο, να καταλήγουν πάντα σε ένα βέβαιο συμπέρασμα υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης. Ο Andrewes, για παράδειγμα, υπογραμμίζει ότι με τη φράση αυτή ο Θουκυδίδης λέει πως άσκησε τη δική του κρίση κατά τη σύνθεση των λόγων, παράλληλα όμως τονίζει ότι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν αναφέρεται στη μορφή ή στο περιεχόμενό τους.²⁵ Με παρόμοιο τρόπο και ο Kagan υποστηρίζει ότι η φράση αυτή χωρίς αμφιβολία «απαιτεί κάποια φαντασία και ειδική αντίληψη εκ μέρους του Θουκυδίδη», όμως λίγο πιο κάτω εκτιμώντας τη δυσκολία αυτού του χωρίου, υποδεικνύει τη διαφορούμενη σημασία του ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο. Έτσι, καταλήγει στην άποψη ότι ο Θουκυδίδης είναι πιθανό να έλαβε αναφορές ορισμένων ομιλιών που ήταν λιγότερο πλήρεις από άλλες, δηλαδή ότι του είχε μεταφερθεί η γενική γραμμή της επιχειρηματολογίας και αυτός έγραψε το υπόλοιπο της ομιλίας βασιζόμενος σε αυτό που του φαινόταν *δέον*.²⁶ Πιο νηφάλια βρίσκω την τοποθέτηση του Porter, ο οποίος, βασιζόμενος στην ύπαρξη του δυνητικού μορίου *ἂν*, το οποίο ενέχει το στοιχείο της υποκειμενικότητας, αποδίδει τη φράση ως εξής: «as they [the speakers] seemed to me as they would have spoken (if they could have been heard)», δηλαδή «όπως μου φάνηκαν [οι ομιλητές] πως θα μιλούσαν (αν μπορούσαν να ακουστούν)». Αυτό που λέει στην ουσία ο Porter είναι πως το δυνητικό απαρέμφατο μάς οδηγεί σε μια αδήλωτη πρόθεση του ιστορικού και σε μια

²⁵ Andrewes, 1962: 66.

²⁶ Kagan, 1975: 73-75.

μη πραγματική συνθήκη, κάτι που είναι απολύτως σύμφωνο με μια υποκειμενική ερμηνεία της φράσης.²⁷

Για να προσεγγίσουμε ασφαλέστερα το χωρίο αυτό, όμως, θεωρώ πως πρέπει να το εξετάσουμε παράλληλα με το 1.22.2:

*τὰ δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος
πυνθανόμενος ἠξίωσα γράφειν, οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει, ἀλλ' οἷς τε αὐτὸς
παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατὸν ἀκριβεῖα περὶ ἐκάστου
ἐπεξελθών.*

Σε αυτή την ενότητα ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τη μέθοδο που ακολούθησε για την καταγραφή των γεγονότων του πολέμου, αντιπαραβάλλοντάς την (στην πραγματικότητα) με τη μέθοδο των δημηγοριών. Έτσι, λέει πως για τα γεγονότα του πολέμου δεν στηρίχθηκε σε ανεξακρίβωτες πληροφορίες ούτε στην προσωπική του κρίση (*οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει*),²⁸ αλλά εξέτασε με μεγάλη προσοχή και τα γεγονότα στα οποία ήταν ο ίδιος παρών και τα γεγονότα που του ανέφεραν άλλοι.

Το χωρίο αυτό είναι σαφές ότι έρχεται σε αντίθεση με το χωρίο 1.22.1, κάτι που δηλώνεται ξεκάθαρα με τη χρήση των συνδέσμων *μὲν – δὲ* (*ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον – τὰ δ' ἔργα τῶν πραχθέντων*). Αυτή η αντίθεση καθιστά αδήριτη την ανάγκη να πιστέψουμε πως ο Θουκυδίδης ακολούθησε μια διαφορετική μέθοδο για τη σύνθεση των λόγων από αυτήν που ακολούθησε για τα *ἔργα*²⁹ του πολέμου και, άρα, πως η αέναη αυτή διαμάχη για την αυθεντικότητα ή μη των δημηγοριών του είναι άνευ σημασίας, αφού η λύση είναι μπροστά μας. Αυτό που θέλω να πω είναι ότι ο Θουκυδίδης μάς λέει ξεκάθαρα πώς έπραξε, όταν τοποθετεί σε δεσπόζουσα θέση τη φράση *οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει*. Για τα

²⁷ Porter, 1990: 133.

²⁸ Σχετικά με τις αμφιβολίες που δημιουργεί η παράδοση του κειμένου στο σημείο αυτό για την έκφραση «ἐκ τοῦ παρατυχόντος», σημειώνω ότι η έκφραση αυτή είναι μάλλον επιβεβλημένη από την ισχυρή αρνητική σύνδεση των ὀρων του κειμένου με «οὐκ», «οὐδέ» (*οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἠξίωσα γράφειν, οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει*) και διευκρινίζω ότι προτιμῶ για τη μετοχή *παρατυχόντος* το ουδέτερο γένος (δεν έπαιρνα τις πληροφορίες ὅπως-ὅπως) από το αρσενικό (πληροφορίες από τον πρώτο τυχόντα), γιατί αυτή η ερμηνεία συμφωνεί ακριβῶς με την επεξεργασία των πληροφοριών την οποία περιγράφει ο Θουκυδίδης αμέσως μετά με τον καταφατικό σύνδεσμο «ἀλλά» (*ἀλλ' οἷς τε αὐτὸς παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατὸν ἀκριβεῖα περὶ ἐκάστου ἐπεξελθών*).

²⁹ Για τη σημασία της λέξης στο έργο του Θουκυδίδη (σε σύγκριση με τον Ηρόδοτο) βλ. Immerwahr, 1960, όπου ο μελετητής κάνει σημαντικές παρατηρήσεις για την ολόπλευρη κατανόηση του χωρίου.

ἔργα του πολέμου δεν βασίστηκε στη δική του αντίληψη, πράγμα που σημαίνει πως το έπραξε για τους λόγους.³⁰

Με την παραπάνω ανάλυση ολοκληρώσαμε ένα σημαντικό μέρος της αρχικής δήλωσης του ιστορικού. Ας περάσουμε τώρα στην καρδιά του ζητήματος και στην φράση που έχει απασχολήσει κατά κόρον την επιστημονική κοινότητα, *τὰ δέοντα μάλιστα' εἰπεῖν*.

Για τον όρο αυτό έχουν προταθεί πολλές ερμηνείες. Ο Dover αποδίδει τη φράση *τὰ δέοντα μάλιστα* ως «αυτό που ήταν αναγκαίο, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο», επισημαίνοντας πως με αυτό ο Θουκυδίδης δεν μπορεί να εννοεί «αυτό που εγώ, ο Θουκυδίδης, αντιλαμβάνομαι ότι απαιτούσε η κατάσταση», διότι σε ορισμένες περιπτώσεις δύο ομιλητές διαφωνούν. Επομένως, πρέπει να εννοεί τα επιχειρήματα που χρειαζόταν ο ομιλητής για να πείσει τους ακροατές του, δεδομένης της δικής του κατάστασης, των συμφερόντων και των προθέσεών του,³¹ με τον Porter να απαντάει πως μια τέτοια εξήγηση δεν είναι ικανοποιητική, δεδομένης της αντίθεσης που υπάρχει στη μέθοδο που ακολούθησε ο Θουκυδίδης για τους λόγους και για τις πράξεις, η οποία υποδεικνύει την πιθανότητα ότι η χρήση πολλαπλών λόγων θα μπορούσε απλώς να αντανακλά περαιτέρω την αναποφασιστικότητα του Θουκυδίδη σχετικά με το τι ήταν στην πραγματικότητα απαραίτητο.³²

Ο Wilson, από την άλλη, κατακρίνει όσους μεταφράζουν τον όρο ως «αυτό που απαιτούσε η κατάσταση» ή «αυτό που έπρεπε να είχαν πει» οι ρήτορες. Επισημαίνοντας τη λογική αλληλουχία λόγων και πράξεων, ισχυρίζεται ότι «αυτό που απαιτούσε η κατάσταση» δε θα συμφωνούσε πάντοτε με αυτό που πραγματικά συνέβη και δεδομένου ότι τα γεγονότα συχνά προκαλούνταν από αυτά που λέγονταν, ο Θουκυδίδης

³⁰ Είναι χαρακτηριστικό πως ο Gomme (1945: 140), ενώ δέχεται πως η μέθοδος του Θουκυδίδη για τις δημηγορίες είναι διαφορετική από αυτήν για τα γεγονότα του πολέμου, υποστηρίζει πως αυτή η διαφοροποίηση δεν σημαίνει και ξεκάθαρη αντίθεση. Αντιθέτως, φαίνεται να προκρίνει περισσότερο την άποψη ότι με τη φράση αυτή ο ιστορικός θέλει να δηλώσει την αντίθεσή του στις μεθοδολογικές αρχές άλλων ιστοριογράφων. Κατά την γνώμη μου ο μελετητής παρασύρθηκε από την φράση *οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος*, η οποία πράγματι αποτελεί μια εξόφθαλμη κριτική στην Ηροδότεια μέθοδο.

³¹ Dover, 1979: 22.

³² Porter, 1990: 134-135.

πρέπει είτε να αλλοίωσε τα ιστορικά γεγονότα είτε να ανέφερε τους λόγους όπως ειπώθηκαν, έτσι ώστε να συμφωνούν με αυτά.³³

Ο Swain κινείται στην ίδια κατεύθυνση με τον Dover. Συγκεκριμένα, διατείνεται ότι στόχος του Θουκυδίδη δεν είναι να προβάλει τις δικές του απόψεις για τα γεγονότα του πολέμου, αλλά των ιστορικών προσώπων, τεκμηριώνοντάς το ως εξής: «εφόσον τα *ἀληθῶς λεχθέντα* και η *ζύμπασα γνώμη* αναφέρονται στα επιχειρήματα των πραγματικών ομιλητών, δεν υπάρχει λόγος να φανταστούμε ότι τα *δέοντα* πρέπει να είναι απαραίτητα υποκειμενικά». Επομένως, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα *δέοντα* είναι αυτά που οι ίδιοι οι ομιλητές θεωρούσαν αναγκαίο να πουν.³⁴ Βρίσκω το επιχείρημα αυτό πολύ αδύναμο, καθώς όλο το οικοδόμημά του καταρρέει εύκολα από την προηγηθείσα συζήτηση.

Ο Marincola φαίνεται πως συμμερίζεται τις παραπάνω απόψεις, το κάνει όμως πιο εύστοχα. Σύμφωνα με την άποψή του, τα *δέοντα* είναι τα αναγκαία επιχειρήματα που χρειάζεται κανείς για να στηρίξει αποτελεσματικά την υπόθεσή του. Αυτά δεν είναι, φυσικά, αυτά που ο ίδιος ο Θουκυδίδης θεωρούσε ότι έπρεπε να ειπωθούν σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς στις ομιλίες συχνά παρουσιάζονται αντιφατικές συμβουλές, αλλά μάλλον αυτά που φανταζόταν ότι οι ομιλητές, ανάλογα με τους εκάστοτε στόχους τους, θα έπρεπε να πουν για να παρουσιάσουν την άποψή τους όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικά. Ο μελετητής αναγνωρίζει, ωστόσο, πως πίσω από την αντίληψη του Θουκυδίδη για τα *δέοντα* βρίσκονται, τουλάχιστον εν μέρει, οι έννοιες της καταλληλότητας και της πιθανότητας. Έτσι, υποστηρίζει πως η αδυναμία του Θουκυδίδη να πληροφορηθεί σε ορισμένες περιπτώσεις τα πραγματικά λόγια που ειπώθηκαν είναι πιθανό να τον οδήγησε σε μια φανταστική ανακατασκευή των δημηγοριών, η οποία, αν και εστιασμένη από την οπτική γωνία των ομιλητών, σίγουρα θα μπορούσε να βασιστεί μόνο σε αυτό που ο ίδιος ο Θουκυδίδης έκρινε κατάλληλο με βάση αυτά που γνώριζε για τον χαρακτήρα του ομιλητή και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες μίλησε.³⁵

³³ Wilson, 1982: 102-103.

³⁴ Swain, 1993: 42.

³⁵ Marincola, 2007: 121-122.

Ο Orwin προχωρεί ένα βήμα παραπέρα επισημαίνοντας πως η φράση *τὰ δέοντα μάλιστα* δεν σημαίνει «αυτό που πρέπει να πει ο ομιλητής, επειδή δεν μπορεί ενδεχομένως να το αποφύγει», αλλά «αυτό που πρέπει να πει για να μιλήσει καλά» σε μια δεδομένη συνθήκη, αποδίδοντας έτσι στον όρο μια ρητορική αναγκαιότητα.³⁶ Ειδικότερα, ισχυρίζεται ότι ο ιστορικός ενισχύει κάθε λόγο του με το ρητορικά αναγκαίο, αλλά ποτέ πέρα από αυτό που είναι συμβατό με την πραγματική δομή του επιχειρήματος, έτσι όπως ορίζεται από τη φράση *έχομένω ὅτι ἐγγύτατα τῆς ζυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων*. Έτσι, εξάγει το συμπέρασμα πως όταν σε έναν λόγο υπάρχουν στοιχεία ακατάλληλα και μη απαραίτητα, αυτά πρέπει να προέρχονται από τον αρχικό ομιλητή, ενώ τα στοιχεία που κρίνονται απαραίτητα είτε τα πρόσθεσε ο ίδιος ο Θουκυδίδης είτε τα βρήκε ήδη εκεί. Με άλλα λόγια, το ποσοστό παρέμβασης του ιστορικού στους λόγους εξαρτάται από την ποιότητά τους· βελτιώνει τους ρητορικά αδύναμους λόγους, χωρίς ωστόσο να απομακρύνεται από την *ζύμπασαν γνώμην*.³⁷

Τέλος, ο Rokeah εμφανίζεται πιο τολμηρός, υποστηρίζοντας ότι με τα *δέοντα* ο Θουκυδίδης εννοεί τα πράγματα που απαιτούνται προς όφελος της πόλης και, επομένως, ότι στόχος του Θουκυδίδα είναι να παρουσιάσει γυμνάσματα για την αποτελεσματικότερη περιγραφή του Πελοποννησιακού Πολέμου, γι' αυτό και λογόκρινε εκείνα τα μέρη των λόγων που δεν ήταν χρήσιμα για την κατανόηση των θεμάτων της ατζέντας του.³⁸

Όλες αυτές οι ερμηνείες κρύβουν μια δόση αλήθειας, όμως, κατά τη γνώμη μου, πιο ισορροπημένη είναι αυτή του Finley. Σύμφωνα με τον μελετητή, οι Θουκυδίδειες δημηγορίες αποκαλύπτουν όλα εκείνα τα δεδομένα πολιτικού, κοινωνικού, ιστορικού και ψυχολογικού χαρακτήρα, από τα οποία εξαρτιόταν η επιλογή της εκάστοτε πολιτικής απόφασης και, ως εκ τούτου, δεν αποτελούν πιστή αναπαραγωγή των

³⁶ Τη ρητορική σημασία του όρου επεσήμανε πρώτος ο Finley, 2010: 103-105. Βλ. επίσης Hornblower, 2005: 190, ο οποίος σε μια γενική αξιολόγηση των *Ἱστοριῶν* του Θουκυδίδα χαρακτηρίζει το έργο του ως ένα «καλοδουλεμένο και σύνθετο έργο τέχνης», το οποίο ακολουθεί πιστά τους κανόνες και την τεχνική της ρητορικής.

³⁷ Orwin, 1994: 209-210.

³⁸ Rokeah, 1982: 391-392.

πραγματικών ομιλιών, αλλά προβάλλουν εκείνους τους παράγοντες που ο ίδιος ο Θουκυδίδης θεωρούσε σημαντικούς για τη δεδομένη περίπτωση.³⁹

Συνεπώς, τα δέοντα είναι τα απαραίτητα εκείνα στοιχεία που είναι *αίει παρόντα* σε κάθε πόλεμο ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου· είναι όλα εκείνα τα στοιχεία που μας βοηθούν να αντιληφθούμε το κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι της εποχής και τους ψυχολογικούς παράγοντες που επιδρούν στους εμπόλεμους και κατευθύνουν τις αποφάσεις τους· είναι όλα εκείνα που έπρεπε να ειπωθούν σε εκείνες τις κρίσιμες στιγμές από τους ρήτορες και όλα εκείνα που λέγονται συνήθως σε τέτοιες καταστάσεις· είναι, εντέλει, όλα εκείνα τα σταθερά και επαναλαμβανόμενα στοιχεία που προσδιορίζουν και καθοδηγούν την ανθρώπινη φύση - *κατὰ τὸ ἀνθρώπινον*. Ο Θουκυδίδης κρίνει απαραίτητο να τα αναφέρει στο έργο του, γιατί ο βαθύτερος σκοπός του είναι να σφυρηλατήσει την πολιτική σκέψη της ανθρωπότητας, εκπαιδεύοντας τους μελλοντικούς αναγνώστες του έργου του σχετικά με τη φύση του πολέμου. Και δεν υπάρχει προσφορότερο έδαφος γι' αυτόν τον σκοπό από τις δημηγορίες.

Ένα τελευταίο κρίσιμο σημείο της δήλωσης του Θουκυδίδη προκύπτει από τη φράση *έχομένω ὅτι ἐγγύτατα τῆς ζυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων*, το οποίο έχει πυροδοτήσει εξίσου αντικρουόμενες θέσεις από τους μελετητές εξαιτίας της αντίθεσής του με το προηγηθέν *τὰ δέοντα μάλιστ' εἶπεῖν*. Αυτό που κυρίως απασχόλησε στο σημείο αυτό τη φιλολογική κοινότητα είναι η απόδοση του όρου *τῆς ζυμπάσης γνώμης*, με τους περισσότερους μελετητές να αποδέχονται μια απόδοση του τύπου «γενική έννοια» ή «γενική ουσία».

Κύριος υπέρμαχος της ερμηνείας αυτής είναι ο De Ste Croix, ο οποίος, επικαλούμενος διάφορα θουκυδίδια χωρία όπου το *ζύμπας* χρησιμοποιείται ως μέρος μιας φράσης που σημαίνει «να συνοψίσω», αποδίδει και στον όρο *τῆς ζυμπάσης γνώμης* την ίδια σημασία, ερμηνεύοντάς τον ως η «γενική ουσία» των όσων πραγματικά ειπώθηκαν,⁴⁰ με τον Wilson να απαντάει ότι στα περισσότερα παραδείγματα του De Ste

³⁹ Finley, 2010: 102-103. Πολύ κοντά στην τοποθέτηση του Finley βρίσκεται και αυτή του Μικρογιαννάκη (1991: 34-35), ο οποίος εστιάζοντας στο ετυμολογικό παιχνίδι που δημιουργεί η συγγένεια του όρου και με το δέω (= έχω ανάγκη) και με το συνηρημένο δέω-ῶ (= συσφίγω, συνθλίβω, πιέζω), υποστηρίζει ότι τα δέοντα (< δέω-ῶ) είναι εκείνες «οι κρίσιμες καταστάσεις που συσφίγγουν και ζητούν απάντηση».

⁴⁰ De Ste Croix, 2005: 29-30.

Croix το *ξύμπας* είναι μόνο του και δεν προσδιορίζει κάποιο ουσιαστικό,⁴¹ και τον Swain ότι μια πρόταση δεν μπορεί να συνοψίσει πάντα έναν ολόκληρο λόγο.⁴²

Ο Dover, από την άλλη, χρησιμοποιεί ένα άλλο παράδειγμα, για να καταλήξει σε μια παρόμοια θέση με αυτή του De Ste Croix. Αναφερόμενος στη χρήση του όρου *ξύμπας* στη φράση *ή ξύμπασα όδος* (Θουκ. 7.80.2), η οποία δηλώνει ένα ταξίδι σε σχέση με τον τελικό προορισμό του, σε αντίθεση με τα επιμέρους μέρη του, υποστηρίζει ότι κατ' αναλογία και η *ξύμπασα γνώμη* θα μπορούσε να σημαίνει, για παράδειγμα, την προστακτική «μη σφαγιάσετε τους Μυτιληναίους», η οποία θα υποστηριζόταν από μια λεπτομερή επιχειρηματολογία. Ωστόσο, επειδή πιστεύει πως με μια τέτοια ερμηνεία αίρεται η ρήτρα *έχομένω ὅτι ἐγγύτατα*, η οποία υπονοεί, σύμφωνα με τον μελετητή, έναν μεγαλύτερο βαθμό πιστότητας, καταλήγει στο συμπέρασμα πως η *ξύμπασα γνώμη* πρέπει να βρίσκεται κάπου ανάμεσα στη γυμνή προστακτική για την οποία επιχειρηματολογεί ο αγορητής και των συνολικών επιχειρημάτων που χρησιμοποιεί.⁴³

Στην ίδια σχολή φαίνεται να ανήκει και ο Orwin, ο οποίος αποδίδει τον όρο ως «ολόκληρο το σχήμα», με την έννοια ότι ο Θουκυδίδης εννοεί έναν άξονα σκέψης ή μια ακολουθία επιχειρημάτων, όπως πραγματικά ειπώθηκαν από τους ομιλητές. Παράλληλα, όμως, εντοπίζει στον όρο *γνώμη* διττή σημασία· ο όρος, σύμφωνα με τον μελετητή, χρησιμοποιείται από τον ιστορικό άλλοτε με στενότερες και άλλοτε με ευρύτερες έννοιες και κυμαίνεται από μια πρόθεση, που είτε απλώς υπονοείται είτε εκφράζεται ανοιχτά, μέχρι τη συνολική εκτίμηση (δηλωμένη ή μη) της κατάστασης που αντιμετωπίζει κάποιος. Είναι, με άλλα λόγια, «η λογική που διέπει μια δεδομένη απόφαση και, κατ' επέκταση, η ίδια η απόφαση».⁴⁴

Στον αντίποδα βρίσκεται η άποψη του Wilson, ο οποίος απορρίπτει κατηγορηματικά την ιδέα μιας ενιαίας ή συνολικής θέσης, επιχειρήματος, ιδέας, σημείου ή σκοπού σε αυτούς τους λόγους με το επιχείρημα ότι στις θουκυδίδειες δημηγορίες τις περισσότερες φορές λέγονται πολλά και ετερογενή, τα οποία είναι αδύνατο να ενσωματωθούν σε μια κύρια θέση, ενώ άλλες φορές η ιδέα μιας κύριας

⁴¹ Wilson, 1982: 98.

⁴² Swain, 1993: 43.

⁴³ Dover, 1979: 22.

⁴⁴ Orwin, 1994: 208.

θέσης ή ενός επιχειρήματος κρίνεται ακατάλληλη. Για να τεκμηριώσει το επιχείρημά του, φέρνει ως παράδειγμα τις ομιλίες των στρατηγών που ενθαρρύνουν τους άνδρες λίγο πριν από τη μάχη και τον επιτάφιο λόγο του Περικλή, επισημαίνοντας πως σε αυτές τις περιπτώσεις δεν μπορεί να υπάρξει μια κύρια θέση ή επιχειρήματα τα οποία θα μπορούσαν να συνοψιστούν στον όρο *ξύμπασα γνώμη*. Έτσι, αποφασίζει να αποδώσει τον όρο ως «τα σημεία που διατυπώνονται» ή «τις ιδέες πίσω από τον λόγο», εκκινώντας από το ότι η σημασία του επιθέτου *ξύμπας* ενσωματώνει κάθε μέρος του συνόλου.⁴⁵

Από την παραπάνω ανάλυση, φαίνεται ότι κοινή συνισταμένη των περισσότερων απόψεων αποτελεί η κρίση ότι ο Θουκυδίδης στις δημηγορίες του παρουσιάζει τα πραγματικά λόγια των αγορητών του Πελοποννησιακού Πολέμου και, ως εκ τούτου, τα ψήγματα υποκειμενικότητας που μπορεί να εντοπίζονται στις ομιλίες του δικαιολογούνται από το προσωπικό και ενιαίο ύφος με το οποίο τις αναπαρήγαγε. Πώς μπορούμε να πιστέψουμε όμως ότι οι Κορίνθιοι μίλησαν πράγματι με τόσο επαινετικά λόγια για την πόλη των Αθηναίων στη Σύνοδο των Λακεδαιμονίων ή ότι ο Περικλής εκφώνησε έναν τέτοιο επιτάφιο λόγο για τους νεκρούς του πρώτου έτους του πολέμου, τα γεγονότα του οποίου ούτε τόσο σπουδαία ήταν ούτε άξια για να υμνηθούν με έναν τέτοιο λόγο; Ή πώς μπορούμε να αποδεχθούμε την ιστορικότητα του διαλόγου Αθηναίων και Μηλίων, έτσι όπως μας παρουσιάζεται από τον Θουκυδίδη στο πέμπτο Βιβλίο των *Ιστοριών* του; Αυτά και άλλα τόσα παραδείγματα υπαγορεύουν την ανάγκη να πιστέψουμε ότι ο Θουκυδίδης έπλασε τις δημηγορίες του με τρόπο που εξυπηρετούσε τον γενικότερο σκοπό του, που δεν είναι άλλος από το ότι θέλησε μέσα από το έργο του να διερευνήσει όχι μόνο τα επιμέρους γεγονότα του πολέμου, αλλά την ουσία της ιστορικής πραγματικότητας, δηλαδή τους παράγοντες που επέδρασαν στις αποφάσεις των ανθρώπων. Βέβαια, ο Θουκυδίδης δεν πρόδωσε την ιστορική αλήθεια, αλλά, επιθυμώντας να εκπληρώσει με το έργο του αυτόν τον βαθύτερο σκοπό, διαμόρφωσε τις δημηγορίες με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξυπηρετήσουν αξίες διαχρονικότερες και οικουμενικότερες απ' ό,τι θα μπορούσαν να εκφράσουν οι ρήτορες την ιστορική εκείνη στιγμή που εκφωνούσαν αυτούς τους λόγους. Γι' αυτό και εκτιμά ότι, στον βαθμό που η ανθρώπινη φύση διατηρεί κάποια στοιχειά αναλλοίωτα στον χρόνο, το έργο του θα είναι χρήσιμο και στις επόμενες γενιές (Θουκ. 1.22.4 *ὅσοι δὲ*

⁴⁵ Wilson, 1982: 98-99.

*βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὐθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ζύγκεται).*⁴⁶

⁴⁶ Την ιδιότητα της ιστορίας να παρέχει διδακτικά παραδείγματα, τα οποία θα καθοδηγούν και θα κατευθύνουν την ανθρώπινη δράση, έχει εντοπίσει και ο Raaflaub (2013: 4-7), ο οποίος επισημαίνοντας την γενικότερη ροπή των Ελλήνων για στροφή στο παρελθόν με σκοπό την καθοδήγηση, ροπή που ξεκινάει ήδη από τον Όμηρο, υποστηρίζει ότι και ο σκοπός του Θουκυδίδη ήταν να εντοπίσει μοτίβα ανθρώπινης συμπεριφοράς και να διανθίσει το έργο του με αυτά, προκειμένου να παραδειγματίσει τους μελλοντικούς αναγνώστες του.

Κεφάλαιο 2ο

Η πρώτη δημηγορία των Κορινθίων στο Συνέδριο των Πελοποννησίων (Θουκ. 1.70): μια *inquisitio* της εθνικής ταυτότητας Αθήνας και Σπάρτης

Κατά την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου η Κόρινθος βρέθηκε σε δυσχερή θέση.⁴⁷ Τα γεγονότα που προηγήθηκαν (Κερκυραϊκά, Ποτιδαιατικά) και τα οποία, σύμφωνα με τον ιστορικό, πυροδότησαν την έναρξη του πολέμου (Θουκ. 1.23) έπληξαν τα ζωτικά της συμφέροντα στις περιοχές εκείνες. Μέσα σε λίγους μήνες η Κόρινθος έχασε τη θέση ισχύος που είχε στα δυτικά (Κέρκυρα - Επίδαμνος), ενώ επρόκειτο να χάσει και τη σημαίνουσα θέση της στην Ποτίδαια στα βόρειοανατολικά, συρρικνώνοντας έτσι τη σφαίρα επιρροής της σε περιοχές που από στρατηγικής άποψης ήταν πολύ σημαντικές για μια ναυτική δύναμη όπως η Κόρινθος.⁴⁸ Η Αθήνα από την άλλη, μετά τη συμμαχία της με την Κέρκυρα, η οποία τότε αριθμούσε 120 καράβια (Θουκ. 1.25) - γεγονός που την καθιστούσε τη δεύτερη ναυτική δύναμη στην Ελλάδα (Θουκ. 1.33) - ενισχύθηκε δραστικά και μπορούσε πλέον να απειλήσει αποτελεσματικά την Κόρινθο και τους συμμάχους της. Η αναχαίτιση των Αθηναϊκών επεκτατικών σχεδίων αποτελούσε συνεπώς μονόδρομο για τους Κορινθίους.⁴⁹ Γι' αυτό, απέστειλαν στη Σπάρτη πρέσβεις, προκειμένου να εκθέσουν στη σύμμαχό τους πόλη τα παράπονά τους για τους Αθηναίους.

Στην ομιλία τους οι Κορίνθιοι εμφανίζονται να στηλιτεύουν τον συντηρητισμό και την αναβλητικότητα των Σπαρτιατών και να επαινούν τη δραστήρια φύση των Αθηναίων. Με έντονα επιδεικτικό ύφος μιλούν για τις διαφορές στη νοοτροπία και τη στάση ζωής των δύο «αιώνιων» αντιπάλων, εισάγοντας έτσι ένα θέμα με αδιάλειπτη σημασία για το έργο του Θουκυδίδη.⁵⁰ Ο τόνος τους είναι επικριτικός εξ αρχής, αλλά

⁴⁷ Crane, 1992: 227.

⁴⁸ Crane, 1992: 251.

⁴⁹ Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, αυτή είναι η πραγματική αιτία (*ἀληθεστάτην πρόφασιν*) που αναζωπύρωσε το μίσος για τους Αθηναίους και οδήγησε σε αυτόν τον «Μεγάλο Πόλεμο» και όχι τα γεγονότα της Κέρκυρας και της Ποτίδαιας ή το Μεγαρικό Ψήφισμα (τα οποία υπήρξαν απλώς οι αφορμές). Η μεγάλη ανάπτυξη της ιμπεριαλιστικής Αθήνας και η μετατροπή της Δηλιακής Συμμαχίας σε Αθηναϊκή ηγεμονία ήταν που φόβισαν τους Λακεδαιμονίους και τους ανάγκασαν να πολεμήσουν (Θουκ. 1.23). Για το ζήτημα αυτό βλ. Rhodes, 1987: 154-165· Kagan, 2004: 90-91· De Ste Croix, 2005: 91-110· Zagorin, 2006: 85-114· Robinson, 2017: 115-124.

⁵⁰ Connor, 1985: 39.

όσο προχωράει η συζήτηση και το μίσος τους γιγαντώνεται γίνεται περισσότερο σκληρός και οξύς.

Η δημηγορία ξεκινά ακολουθώντας τους παραδοσιακούς κανόνες της ρητορικής τέχνης. Μιλώντας για την καλή πίστη που διέπει την πολιτική και κοινωνική ζωή των Σπαρτιατών και τη σωφροσύνη που χαρακτηρίζει το ήθος τους, οι Κορίνθιοι επιδιώκουν να κερδίσουν την εύνοια του ακροατηρίου τους και να δημιουργήσουν ένα θετικό κλίμα για τη συζήτηση που θα ακολουθήσει. Αμέσως, όμως, ξεκινούν τις κατηγορίες τους: αυτή η παραδοσιακή σύνεση που χαρακτηρίζει τη στάση και τη συμπεριφορά των Σπαρτιατών, η οποία προσδιορίζεται από την αδιαφορία για τον έξω κόσμο, τους έχει οδηγήσει στην άγνοια και την αμάθεια (Θουκ. 1.68.1), με αποτέλεσμα να αδιαφορούν για την επικίνδυνη εξάπλωση της αρχής των Αθηναίων και να αντιμετωπίζουν με καχυποψία τους συμμάχους τους (Θουκ. 1.68.2). Επιπλέον, η ολιγωρία τους επέτρεψε στους Αθηναίους να συμμαχήσουν με την Κέρκυρα, ο στόλος της οποίας θα μπορούσε να ενισχύσει αισθητά τη ναυτική δύναμη των Πελοποννησίων, και να πολιορκήσουν την Ποτίδαια, μια πολιτεία της οποίας η γεωπολιτική θέση έχει εξαιρετική σημασία για την περιοχή (Θουκ. 1.68.4). Παρόλο που διεκδικούν τη φήμη του απελευθερωτή της Ελλάδας, όχι μόνο δεν κατάφεραν να εξασφαλίσουν την ανεξαρτησία των Ελλήνων, ανακόπτοντας την πολιτική υποδούλωσης των λαών που ακολούθησαν οι Αθηναίοι μετά τα Μηδικά (Θουκ. 1.69.1), αλλά η αδιαφορία τους ενθάρρυνε ακόμα περισσότερο τους Αθηναίους να συνεχίσουν την επεκτατική τους πορεία (Θουκ. 1.69.3). Η αδράνεια των Λακεδαιμονίων επιβεβαιώνεται και από τη στάση τους απέναντι στην απειλή των Περσών· μόνο όταν έφτασαν μέχρι την Πελοπόννησο αναγνώρισαν τον κίνδυνο που διέτρεχαν και αποφάσισαν να τους αντιμετωπίσουν. Με την ίδια νωθρότητα αντιμετωπίζουν και τώρα την απειλή που δεν έρχεται όμως από τα πέρατα του κόσμου, αλλά βρίσκεται ακριβώς δίπλα τους. Συνεπώς, οι Σπαρτιάτες την ώρα της κρίσης βρέθηκαν κατώτεροι της φήμης τους και ανάξιοι της εμπιστοσύνης που τους έδειξαν οι σύμμαχοί τους (Θουκ. 1.69.5).

Στην επόμενη παράγραφο η ρητορική στρατηγική των Κορινθίων γίνεται ακόμα πιο τολμηρή και σκληρή.⁵¹ Στην προσπάθειά τους να αφυπνίσουν τους συμμάχους τους σχετικά με την επικίνδυνη αύξηση της Αθηναϊκής ισχύος και να τους παροτρύνουν να

⁵¹ Βλ. Connor, 1985: 40· Crane, 1992: 230.

αναλάβουν γρήγορα δράση,⁵² προβαίνουν σε εκτενείς περιγραφές της πολικότητας που χαρακτηρίζει τον τρόπο ζωής Αθηναίων και Σπαρτιατών.⁵³ Η θεμελιώδης αυτή διάσταση ανάμεσα στους δύο λαούς αισθητοποιείται με τη χρήση διαδοχικών αντιθετικών σχημάτων (μέν-δέ), ίδιον του Θουκυδίδειου ύφους.⁵⁴

Αρχικά, οι ομιλητές αναφέρονται στην ευρηματικότητα που χαρακτηρίζει την Αθηναϊκή φύση, η οποία πιστοποιείται από την ταχεία σύλληψη και εκτέλεση των εκάστοτε σχεδιασμών τους (Θουκ. 1.70.2 *οί μὲν γε νεωτεροποιοὶ καὶ ἐπινοῆσαι ὄξεῖς καὶ ἐπιτελέσαι ἔργω ἃ ἂν γνῶσιν*). Εν αντιθέσει με τους καινοτόμους Αθηναίους, οι συντηρητικοί Σπαρτιάτες αρκούνται στη διατήρηση του *status quo* (Θουκ. 1.70.2 *ὕμεις δὲ τὰ ὑπάρχοντά τε σώζειν*), δεν είναι επινοητικοί (1.70.2: *καὶ ἐπιγνῶναι μηδὲν*), ενώ ακόμα κι όταν ενεργούν, είναι διστακτικοί και απρόθυμοι να επιτελέσουν ακόμη και τα αναγκαία (Θουκ. 1.70.2 *καὶ ἔργω οὐδὲ τἀναγκαῖα ἐξικέσθαι*).

Επιπλέον, οι Αθηναίοι είναι τολμηροί και δοκιμάζουν πράγματα που υπερβαίνουν τις δυνάμεις τους (Θουκ. 1.70.3 *αὐθις δὲ οἱ μὲν καὶ παρὰ δύναμιν τολμηταὶ*), ριψοκινδυνεύουν αψηφώντας τη λογική (Θουκ. 1.70.3 *καὶ παρὰ γνώμην κινδυνευταὶ*) και μένουν πάντοτε αισιόδοξοι μπροστά σε φοβερές καταστάσεις (Θουκ. 1.70.3 *καὶ ἐν τοῖς δεινοῖς εὐέλπιδες*). Αντίθετα, οι Σπαρτιάτες συνηθίζουν να κάνουν πράγματα κατώτερα των δυνάμεών τους (Θουκ. 1.70.3 *τὸ δὲ ὑμέτερον τῆς τε δυνάμεως ἐνδεᾶ πρᾶξαι*), ενώ είναι αναποφάσιστοι και διστακτικοί ακόμα κι όταν οι περιστάσεις δείχνουν ότι η επιτυχία θα είναι βέβαιη (Θουκ. 1.70.3 *τῆς τε γνώμης μηδὲ τοῖς βεβαίοις πιστεῦσαι*). Η στάση τους αυτή ελαύνεται από την βαθιά απαισιόδοξη φύση τους και την πεποίθησή τους ότι δεν θα μπορέσουν να ανταποκριθούν στις επερχόμενες δυσκολίες (Θουκ. 1.70.3 *τῶν τε δεινῶν μηδέποτε οἶεσθαι ἀπολυθήσεσθαι*).

Η σύγκριση του Αθηναϊκού και Σπαρτιατικού τρόπου ζωής ολοκληρώνεται με την αναφορά στην Αθηναϊκή εξωστρέφεια από τη μια και τη Σπαρτιατική εσωστρέφεια από την άλλη. Συγκεκριμένα, οι ρήτορες εκθειάζουν τη δραστήρια και εξωστρεφή φύση των

⁵² Βλ. Raaflaub, 2011: 196· Finley, 2010: 129

⁵³ Dinneen, 2018: 861.

⁵⁴ Κωνσταντινόπουλος & Πανομήτρος, 2010: 96-101.

Αθηναίων,⁵⁵ αντιπαραβάλλοντάς την με την αναβλητικότητα και την εσωστρέφεια των Σπαρτιατών (Θουκ. 1.70.4):

καὶ μὴν καὶ ἄοκνοι πρὸς ὑμᾶς μελλητὰς καὶ ἀποδημηταὶ πρὸς ἐνδημοτάτους· οἴονται γὰρ οἱ μὲν τῇ ἀπουσίᾳ ἄν τι κτᾶσθαι, ὑμεῖς δὲ τῷ ἐπελθεῖν καὶ τὰ ἐτοῖμα ἄν βλάψαι.

Ακόμη, εκείνοι είναι δραστήριοι μπροστά σε εσάς που είστε διστακτικοί και ταξιδευτές μπροστά σε εσάς που παραμένετε μόνιμα στην πατρίδα σας. Γιατί εκείνοι πιστεύουν ότι με την απουσία τους μπορούν να αποκτήσουν κάτι, ενώ εσείς πιστεύετε πως αν φύγετε από τη χώρα σας θα βλάψετε και αυτά που ήδη έχετε.⁵⁶

Στις παραγράφους που ακολουθούν (Θουκ. 1.70.5-9), ο λόγος των Κορινθίων εστιάζεται αποκλειστικά στον Αθηναϊκό χαρακτήρα.⁵⁷ Οι ρήτορες ξεκινούν μια εκτενή συζήτηση για τον τρόπο με τον οποίο οι Αθηναίοι εκμεταλλεύονται τις εκάστοτε περιστάσεις προς όφελος της πατρίδας τους. Αρχικά, επισημαίνουν την αποτελεσματικότητα με την οποία οι Αθηναίοι χειρίζονται τις νίκες και τις ήττες τους: «Όταν νικούν τους εχθρούς τους προχωρούν όσο γίνεται περισσότερο, ενώ όταν νικιούνται υποχωρούν όσο γίνεται λιγότερο» (Θουκ. 1.70.5 *κρατοῦντές τε τῶν ἐχθρῶν ἐπὶ πλεῖστον ἐξέρχονται καὶ νικώμενοι ἐπ' ἐλάχιστον ἀναπίπτουσιν*). Επίσης, προκειμένου να υπερασπιστούν την πατρίδα τους, οι Αθηναίοι επιστρατεύουν κάθε διαθέσιμο μέσο και δεν διστάζουν να θυσιάσουν το σώμα και το πνεύμα τους για να την ωφελήσουν (Θουκ. 1.70.6 *τοῖς μὲν σώμασιν ἀλλοτριωτάτοις ὑπὲρ τῆς πόλεως χρῶνται, τῇ δὲ γνώμῃ οἰκειοτάτῃ ἐς τὸ πράσσειν τι ὑπὲρ αὐτῆς*).

Ο αισιόδοξος και δραστήριος χαρακτήρας των Αθηναίων αποδεικνύεται και από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τις επιτυχίες και τις αποτυχίες τους. Τα κέρδη που αποκομίζουν από τις επιτυχείς επιχειρήσεις θεωρούνται γι' αυτούς ισχνά σε σύγκριση με όσα προσδοκούν να αποκτήσουν στο μέλλον, γι' αυτό δεν εφησυχάζουν ποτέ (Θουκ.

⁵⁵ Πβ. *Αθ. Πολ.* 2.2, όπου ο Αρχαίος Ολιγαρχικός αποδίδει την εξωστρέφεια και τον κοσμοπολιτισμό του Αθηναϊκού χαρακτήρα στην ανάπτυξη του ναυτικού τους, το οποίο συνδέει άμεσα με τη ριζοσπαστικότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος.

⁵⁶ Η απόδοση των αρχαίων χωρίων έγινε από εμένα. Στις περιπτώσεις όπου χρησιμοποιήθηκαν μεταφράσεις άλλων παραπέμπω ρητά στην πηγή προέλευσής τους.

⁵⁷ Crane, 1992: 240.

1.70.7 *καὶ ἃ μὲν ἂν ἐπινοήσαντες μὴ ἐπεξέλθωσιν, οἰκείων στέρεσθαι ἡγοῦνται, ἃ δ' ἂν ἐπελθόντες κτήσονται, ὀλίγα πρὸς τὰ μέλλοντα τυχεῖν πράζαντες*). Όμως, ακόμα και όταν αποτύχουν σε κάποιο εγχείρημά τους, δεν αποκαρδιώνονται, αλλά αντιθέτως αναπτύσσουν αμέσως καινούργια σχέδια για να ξανακερδίσουν αυτά που έχασαν (Θουκ. 1.70.7 *ἦν δ' ἄρα του καὶ πείρα σφαλῶσιν, ἀντελπίσαντες ἄλλα ἐπλήρωσαν τὴν χρείαν*). Ωσαύτως, η σταθερότητα με την οποία διαχειρίζονται τις υποθέσεις τους τούς κάνει ταχείς στη λήψη των αποφάσεων, ώστε ἐπινοήσεις και ἐπιχειρήσεις να είναι γι' αυτούς συνώνυμα (Θουκ. 1.70.7 *μόνοι γὰρ ἔχουσί τε ὁμοίως καὶ ἐλπίζουσιν ἃ ἂν ἐπινοήσωσι διὰ τὸ ταχεῖαν τὴν ἐπιχείρησιν ποιεῖσθαι ὧν ἂν γνῶσιν*).

Το πορτρέτο του Αθηναϊκού χαρακτήρα ολοκληρώνεται με την επισήμανση της φιλοπονίας αυτού του λαού. Όπως αναφέρουν οι Κορίνθιοι, οι Αθηναῖοι μοχθούν και κινδυνεύουν σε όλη τους τη ζωή, χωρίς να απολαμβάνουν τα όσα έχουν κερδίσει, γιατί πάντοτε επινοούν τρόπους για να αποκτήσουν κι άλλα (Θουκ 1.70.8 *καὶ ταῦτα μετὰ πόνων πάντα καὶ κινδύνων δι' ὅλου τοῦ αἰῶνος μοχθοῦσι, καὶ ἀπολαύουσιν ἐλάχιστα τῶν ὑπαρχόντων διὰ τὸ αἰεὶ κτᾶσθαι*). Γι' αυτούς γιορτή είναι να κάνουν το καθήκον τους και συμφορά η ἀπράγμων ἡσυχία παρά η κοπιαστική εργασία (Θουκ. 1.70.8 *μήτε ἐορτὴν ἄλλο τι ἡγεῖσθαι ἢ τὸ τὰ δέοντα πράξει ζυμφορὰν τε οὐχ ἦσσαν ἡσυχίαν ἀπράγμονα ἢ ἀσχολίαν ἐπίπονον*). Συνεπώς, αυτό που χαρακτηρίζει περισσότερο την αθηναϊκή φύση είναι το ανήσυχο πνεύμα, το οποίο εκδηλώνεται σε όλες τις εκφάνσεις της πολυπράγμονος ζωής τους (Θουκ. 1.70.9 *ὥστε εἴ τις αὐτοὺς ζυνελὼν φαίη πεφυκέναι ἐπὶ τῷ μήτε αὐτοὺς ἔχειν ἡσυχίαν μήτε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους εἶαν, ὀρθῶς ἂν εἴποι*).

Αν θέλαμε να συνοψίσουμε τα παραπάνω χαρακτηριστικά, θα λέγαμε πως βασικός άξονας της Αθηναϊκής ιδιοσυγκρασίας είναι η νεωτερικότητα (*νεωτεροποιοὶ*), ενώ της Σπαρτιατικής η αναβλητικότητα (*μελλητάς*).

Είναι αλήθεια πως η Αθήνα και η Σπάρτη παρουσιάζουν εκ διαμέτρου αντίθετες συμπεριφορές. Οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους αποστρέφονται το ρίσκο και διστάζουν να δεσμεύσουν τους πόρους τους και να εκτεθούν σε μακροχρόνιους κινδύνους. Με άλλα λόγια, ενσαρκώνουν έναν συντηρητισμό που εκτιμούνταν συνήθως στον αρχαϊκό και κλασικό ελληνικό κόσμο. Από την άλλη πλευρά, οι Αθηναῖοι ενστερνίζονται ιδιότητες που τους καθιστούν ρηξικέλευθους και τολμηρούς. Η άκρατη επιθυμία για το ρίσκο και για τα κέρδη που μπορούν να αποφέρουν οι κίνδυνοι, ο

δυναμισμός και η ακόρεστη όρεξη για απόκτηση νέων πόρων αποτελούν γνωρίσματα που η Αθήνα έχει περισσότερο από κάθε άλλο σύγχρονο κράτος.⁵⁸

Ένα πρώτο ερώτημα το οποίο εγείρεται από την παραπάνω συζήτηση είναι σχετικό με τις αιτίες αυτής της διαφοροποίησης. Οι λόγοι για τους οποίους τα δύο κράτη παρουσιάζουν αυτά τα αποκλίνοντα χαρακτηριστικά θα πρέπει να αναζητηθούν, κυρίως, στην πολιτειακή και κοινωνική οργάνωση των δύο πόλεων.

Η Σπάρτη αποτελεί το πρότυπο των κλειστών – αγροτικών κοινωνιών, στις οποίες πρωταρχική σημασία έχει η διαβίωση παρά η αύξηση των κερδών. Πρόκειται γι' αυτό που, με σύγχρονους όρους, ονομάζεται «ηθική της διαβίωσης».⁵⁹ Εμπνευστής αυτής της στάσης υπήρξε ο Λυκούργος, ο θρυλικός νομοθέτης της Σπάρτης.⁶⁰ Οι θεσμοί που θέσπισε και πάνω στους οποίους στηρίχθηκε η οργάνωση της Σπαρτιατικής πολιτείας, οδήγησαν την πόλη στην εσωστρέφεια και τον συντηρητισμό, ώστε δίκαια οι Κορίνθιοι να τους επικρίνουν για τα απαρχαιωμένα και παρωχημένα πολιτικά τους συστήματα (Θουκ. 1.71.2). Ωστόσο, η παραδοσιακή εσωστρέφεια της Σπάρτης έχει τις ρίζες της και στην ιδιόμορφη σύσταση του πληθυσμού της. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο De Ste Croix, «οι Σπαρτιάτες ζούσαν στην κορυφή ενός δυνητικά ενεργού ανθρώπινου ηφαιστείου».⁶¹ Τι σημαίνει όμως αυτό;

Οι Σπαρτιάτες εξουσίαζαν δύο είδη υποτελών, τους είλωτες και τους περίοικους, οι οποίοι αποτελούσαν και το μεγαλύτερο μέρος του Σπαρτιατικού πληθυσμού. Οι είλωτες – κάτι μεταξύ δουλοπαροίκων και δούλων – ήταν επιφορτισμένοι με την καλλιέργεια της γης και την προμήθεια των Λακεδαιμονίων με τρόφιμα. Οι περίοικοι, από την άλλη, που ήταν μεν ελεύθεροι αλλά υποταγμένοι στους Σπαρτιάτες, ασκούσαν τις τεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες που είχε ανάγκη το κράτος.⁶² Όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης (1.101.2), οι περισσότεροι από τους είλωτες ήταν απόγονοι των

⁵⁸ Crane, 1992: 227.

⁵⁹ Crane, 1992: 233.

⁶⁰ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ξενοφών στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* του (7.1-7.6), ο Λυκούργος απαγόρευσε στους ελεύθερους πολίτες της Σπάρτης να έχουν κερδοφόρες ασχολίες και να επιδιώκουν την απόκτηση πλούτου. Αντίθετα, επέβαλε έναν λιτό τρόπο ζωής, ο οποίος βασιζόταν περισσότερο στις σωματικές και ψυχικές αρετές των ανθρώπων. Γι' αυτό και το νόμισμα της Σπάρτης ήταν τόσο βαρύ που δύσκολα μπορούσε να μεταφερθεί από κάποιον χωρίς να γίνει αντιληπτός από άλλους. Μάλιστα, όρισε και αυστηρές κυρώσεις για όποιον βρισκόταν να κατέχει χρυσάφι ή ασήμι, στοιχεία που θα αποδείκνυαν τις επικερδείς δραστηριότητές του.

⁶¹ De Ste Croix, 2005: 149.

⁶² Kagan, 2004: 35-36.

Μεσσηνίων, τους οποίους είχε υποδουλώσει παλαιότερα η Σπάρτη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διατηρούν για αιώνες την εθνική τους συνείδηση,⁶³ επιδιώκοντας διαρκώς την απελευθέρωσή τους από τον Σπαρτιατικό ζυγό.⁶⁴ Επομένως, δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς τον δισταγμό των Λακεδαιμονίων για μακροχρόνιες εκστρατείες μακριά από τον τόπο τους, όταν ο κίνδυνος για επανάσταση στο εσωτερικό του κράτους τους ήταν πάντοτε ορατός.

Οι Αθηναίοι, από την άλλη, αντιπροσωπεύουν μια δύναμη ποιοτικά εντελώς διαφορετική: παίρνουν ρίσκα και καινοτομούν, βλέπουν δυνατότητες από πριν και επιδιώκουν με σθένος να τις υλοποιήσουν. Αναγνωρίζουμε ίσως σε αυτούς μια εκδοχή του σύγχρονου επεκτατισμού και της επιχειρηματικότητας.⁶⁵ Τα χαρακτηριστικά αυτά δημιουργήθηκαν ως απόρροια του δημοκρατικού πολιτεύματος, η ισχύς του οποίου συνδέθηκε από πολύ νωρίς με την Αθηναϊκή θαλασσοκρατία.⁶⁶

Στην αυγή της δεκαετίας του 480 π.Χ. οι Αθηναίοι, υπό την επίδραση του Θεμιστοκλή, άρχισαν να σχεδιάζουν τη δημιουργία του στόλου τους, ο οποίος γρήγορα εξελίχθηκε στην πιο ισχυρή ναυτική δύναμη της Ελλάδας. Πρωταρχικός σκοπός αυτής της αποστολής ήταν η απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας και των παραλιακών νησιών από τους Πέρσες.⁶⁷ Έτσι, δημιουργήθηκε ένας συνασπισμός ελληνικών πόλεων, η Δηλιακή Συμμαχία, του οποίου την ηγεσία ανέλαβαν οι Αθηναίοι, μετά την παραίτηση των Σπαρτιατών με αφορμή τον Μηδισμό του Πausανία. Τα οικονομικά οφέλη που αποκόμισε η Αθήνα ως επικεφαλής της Συμμαχίας υπήρξαν τεράστια. Εκτός από έναν μικρό αριθμό πόλεων, οι οποίες διατηρούσαν την αυτονομία τους και παρείχαν μόνο πλοία για την υποστήριξη του Αθηναϊκού ναυτικού, οι υπόλοιπες συμμαχικές πόλεις πλήρωναν ετήσιο φόρο στους Αθηναίους. Επιπλέον, υπήρχαν και άλλα έσοδα από τη Συμμαχία, όπως για παράδειγμα τα τεράστια ποσά που

⁶³ Κάτι τέτοιο δεν ίσχυε για τις άλλες ελληνικές πόλεις, στις οποίες ο υπόδουλος πληθυσμός ήταν ετερογενής και πολύγλωσσος. Συνεπώς, ελλείπει συνοχής, δεν μπορούσαν να οργανωθούν και να πραγματοποιήσουν εξεγέρσεις μεγάλης κλίμακας, όπως αυτές που συναντάμε στη Σπάρτη· βλ. De Ste Croix, 2005: 149.

⁶⁴ Βλ. De Ste Croix, 2005: 148. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μάς παραδίδει ο Θουκυδίδης στην παρέκβαση της Πεντηκονταετίας (1.101-103), όπου περιγράφεται η εξέγερση των Μεσσηνίων ειλώντων (ίσως) το 464 π.Χ., η οποία έγινε με την αφορμή ενός σεισμού. Για την αδυναμία ακριβούς χρονολόγησης του σεισμού βλ. Πόθου, 2012: 249-251.

⁶⁵ Βλ. Crane, 1992: 241, όπου χρησιμοποιούνται οι όροι “capitalist” και “subsistence”, για να περιγράψουν την Αθηναϊκή και Σπαρτιατική κοινωνία αντίστοιχα.

⁶⁶ Kagan, 2004: 42.

⁶⁷ Carey, 2010: 37.

κατέβαλαν οι σύμμαχοι ως τέλη στον Πειραιά και στα Αθηναϊκά δικαστήρια για τις συμμαχικές υποθέσεις.⁶⁸ Σταδιακά, όμως, η αρχική αυτή Συμμαχία μετατράπηκε σε ηγεμονία η οποία λειτουργούσε κάτω από την απόλυτη κυριαρχία των Αθηναίων με γνώμονα την εξυπηρέτηση των ίδιων και όχι των συμμαχικών συμφερόντων.⁶⁹

Την αξία της ναυτικής δύναμης ως πηγής πλούτου και ευφορίας την έχει ήδη αναπτύξει ο Θουκυδίδης στην Αρχαιολογία, όπου το ναυτικό αναδεικνύεται ως βασικός παράγοντας του πολέμου.⁷⁰ Ωστόσο, οι Κορίνθιοι αγορητές δεν επιχειρούν μια ποσοτική αξιολόγηση των Αθηναϊκών και Σπαρτιατικών δυνάμεων, αλλά εστιάζουν την ανάλυσή τους στα μη μετρήσιμα στοιχεία της διάθεσης και του χαρακτήρα των δύο λαών,⁷¹ αντιπαραβάλλοντας το πορτρέτο της δυναμικής και πρωτοποριακής Αθήνας με εκείνο της συντηρητικής και απαρχαιωμένης Σπάρτης. Όμως, είναι δυνατόν να πιστέψουμε ότι οι Κορίνθιοι θα έπλεκαν πράγματι ένα τέτοιο εγκώμιο για την αθηναϊκή φύση ή ότι θα μιλούσαν τόσο σκληρά για τους Σπαρτιάτες στο συνέδριο της Πελοποννησιακής Συμμαχίας; Τα ερωτήματα αυτά αποτελούν τον δεύτερο και σημαντικότερο προβληματισμό που εγείρει αυτή η δημηγορία, δηλαδή το κατά πόσο ο Κορινθιακός λόγος, όπως τον βρίσκουμε στον Θουκυδίδη, ανταποκρίνεται στον πραγματικό λόγο των Κορινθίων, όπως αυτός εκφωνήθηκε στις παραμονές του πολέμου στη Σπάρτη. Ο Andrewes διατείνεται ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος να αμφιβάλουμε για την αυθεντικότητα της δημηγορίας.⁷² Είναι όμως πράγματι έτσι;

Ο Kagan υποστηρίζει ότι όσο πειστική κι αν φαντάζει η ρητορική αυτή αντίθεση που μας παρουσιάζουν οι Κορίνθιοι, είναι στο σύνολό της εξαιρετικά υπερβολική.⁷³ Ούτε οι Σπαρτιάτες ήταν τόσο νωθροί όσο τους παρουσιάζουν οι Κορίνθιοι ούτε οι Αθηναίοι στο σύνολό τους τόσο δραστήριοι και επινοητικοί.⁷⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν δύο κυρίαρχες προσωπικότητες της Σπάρτης και της Αθήνας, που η καθεμιά τους ενσαρκώνει τα χαρακτηριστικά του αντίθετου κράτους: ο Σπαρτιάτης Βρασίδας περιγράφεται από τον Θουκυδίδη ως άνθρωπος της δράσης (4.81.1), δεινός ρήτορας (4.84.2) και άνθρωπος με αρετή και σύνεση (4.81.2), δηλαδή

⁶⁸ Carey, 2010: 38.

⁶⁹ Kagan, 2004: 42.

⁷⁰ Starr, 1978: 344-345.

⁷¹ Connor, 1985: 40.

⁷² Andrewes, 1962: 70.

⁷³ Kagan, 2004: 86.

⁷⁴ Finley, 2010: 129.

με ιδιότητες που οι Κορίνθιοι αφειδώς απέδωσαν στους Αθηναίους: από την άλλη, ο Αθηναίος Νικίας, όπως τον παρουσιάζει ο Θουκυδίδης, δεν είναι ούτε τολμηρός ούτε δυναμικός, αλλά αντίθετα εμφανίζεται εξίσου συντηρητικός με τους Σπαρτιάτες.⁷⁵ Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε τα ανδραγαθήματα των Σπαρτιατών κατά τους Περσικούς Πολέμους. Εάν ήταν πράγματι τόσο νωθροί δεν θα αναλάμβαναν την ηγεσία των Ελλήνων εναντίον των Περσών και σίγουρα δε θα αναδεικνύονταν ως μία από τις ισχυρότερες δυνάμεις του σύγχρονου ελληνικού κόσμου. Και οι Αθηναίοι όμως δεν προέβησαν σε καμία ενέργεια που να δικαιολογεί αυτούς τους χαρακτηρισμούς από τους Κορινθίους. Ούτε η αμυντική συμμαχία (*έπιμαχία*) που υπέγραψαν με τους Κερκυραίους ούτε η πολιορκία της Ποτίδαιας, μιας πόλης που ανήκε στη Δηλιακή Συμμαχία, καθιστούσε παραβίαση των νόμων της Τριακονταετούς Ειρήνης, αλλά οι πρωτοβουλίες αυτές λειτουργούσαν περισσότερο ως αντίδραση στις εχθρικές ενέργειες των Κορινθίων, στις οποίες οι ίδιοι οι Κορίνθιοι δεν αναφέρθηκαν ποτέ.⁷⁶

Επιπλέον, είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός πως τις χαρακτηριστικές αυτές αντιθέσεις στη νοοτροπία και τη συμπεριφορά Αθηναίων και Σπαρτιατών τις βλέπουμε να παρουσιάζονται μέσα στο έργο και με την αφηγηματική φωνή του Θουκυδίδη. Μετά τα γεγονότα της Πύλου και της Σφακτηρίας, ο Θουκυδίδης κάνει λόγο για την ευκινησία (*ταχέος*) των Αθηναίων και τη διστακτικότητα (*όκνηρότεροι*) των Σπαρτιατών – οι οποίοι και πάλι είναι απρόθυμοι να πολεμήσουν εξαιτίας του φόβου επερχόμενων συμφορών (Θουκ. 4.55.4 *άτολμότεροι δὲ δι' αὐτὸ ἐς τὰς μάχας ἦσαν, καὶ πᾶν ὅτι κινήσειαν ᾗοντο ἀμαρτήσεσθαι*)–, για την ακαταλληλότητα της στρατιωτικής οργάνωσης της Σπάρτης προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το Αθηναϊκό ναυτικό (Θουκ. 4.55.2 *ζυνεστῶτες παρὰ τὴν ὑπάρχουσαν σφῶν ἰδέαν τῆς παρασκευῆς ναυτικῶ ἀγῶνι*), αλλά και για την τόλμη που χαρακτήριζε την Αθηναϊκή φύση και ωθούσε τους Αθηναίους να παίρνουν ρίσκα και να εκμεταλλεύονται κάθε ευκαιρία (Θουκ. 4.55.2 *καὶ τούτῳ πρὸς Ἀθηναίους, οἷς τὸ μὴ ἐπιχειρούμενον αἰεὶ ἔλλιπες ἦν τῆς δοκῆσεώς τι πράξειν*). Μάλιστα, στο ὄγδοο βιβλίο των *Ἱστοριῶν* του ο Θουκυδίδης επανέρχεται και πάλι στο θέμα αυτό, τονίζοντας το αγεφύρωτο χάσμα που δημιουργεί η διαφορετική ιδιοσυγκρασία των δύο λαών. Με λόγο που απηχεί ολοφάνερα την ομιλία των Κορινθίων, δηλώνει ξεκάθαρα ότι οι Αθηναίοι ήταν γρήγοροι και επινοητικοί, ενώ

⁷⁵ Crane, 1992: 229.

⁷⁶ Kagan, 2004: 86.

οι Λακεδαιμόνιοι άτολμοι και αργοί (Θουκ. 8.96.5 *οί μὲν ὄξεις, οἱ δὲ βραδεῖς, καὶ οἱ μὲν ἐπιχειρηταί, οἱ δὲ ἄτολμοι*). Θα μπορούσε κανείς να πει, βέβαια, πως ο ιστορικός ενστερνίζεται τις αντιλήψεις των Κορινθίων και τις χρησιμοποιεί για να δικαιολογήσει μεταγενέστερες στρατιωτικές εξελίξεις. Μια τέτοια σκέψη, όμως, εκτός από το ότι είναι υπεραπλουστευτική, δεν συνάδει και με τον προγραμματικό ρόλο που έχει η συγκεκριμένη δημηγορία μέσα στο έργο, δηλαδή να εισαγάγει στην εναρκτήρια αυτή φάση της ιστορίας το θέμα της αντίθεσης του Σπαρτιατικού και Αθηναϊκού χαρακτήρα,⁷⁷ το οποίο μάλιστα συμπληρώνει – όπως θα δούμε παρακάτω – η πρώτη δημηγορία του Περικλή, ολοκληρώνοντας έτσι αυτό το πορτρέτο των αντιθέσεων. Επομένως, ο Θουκυδίδης βάζει τους Κορινθίους να πλάσουν έναν τέτοιο έπαινο για την Αθηναϊκή πολυπραγμοσύνη, όχι γιατί πράγματι τον εκφώνησαν έτσι ούτε από μεροληψία, αλλά για να εξυπηρετήσει έναν βαθύτερο σκοπό, να αποκαλύψει τα ποιοτικά στοιχεία των αιτιών που οδήγησαν στην πρόκληση αυτού του πολέμου που σκόρπισε τον όλεθρο και την καταστροφή στην πόλη του και να αναδείξει τις δυνάμεις που έδρασαν και δημιούργησαν την ιστορία στις μέρες του.⁷⁸ Συνεπώς, η ομιλία αυτή ανοίγει μια μεγάλη συζήτηση σχετικά με τα εθνικά χαρακτηριστικά Αθήνας και Σπάρτης, η οποία επρόκειτο να συνεχιστεί σε επόμενα κεφάλαια του κειμένου.

⁷⁷ Crane, 1992: 229.

⁷⁸ Gomme, 1945:233.

Κεφάλαιο 3ο

«μέγα τὸ τῆς θαλάσσης κράτος»: Η δημηγορία του Περικλή στις παραμονές του πολέμου (Θουκ.1.140-144)

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάσαμε τα εθνικά χαρακτηριστικά των δύο μεγάλων αντιπάλων του πολέμου, έτσι όπως αποκρυσταλλώθηκαν στη δημηγορία των Κορινθίων πρέσβων. Βασικά χαρακτηριστικά της Αθηναϊκής φύσης αποτελούν η αεικίνητη και πολυπράγμων διάθεσή τους, η καινοτομία (*νεωτεροποιοί*), η ταχύτητα στη σύλληψη και εκτέλεση των σχεδίων τους (*ἐπινοῆσαι ὄξεις καὶ ἐπιτελέσαι ἔργω*), η τόλμη (*τολμηταί*), η αισιοδοξία (*εὐέλπιδες*), η ἔλλειψη φόβου και δισταγμού (*ἄσκηνοι*) και η ἄκρατη επιθυμία για ρίσκο και διακινδύνευση (*κινδυνευταί*). Αντιστρόφως ανάλογα είναι τα εθνικά χαρακτηριστικά των Σπαρτιατών, οι οποίοι παρουσιάζονται από τους συμμάχους τους ως απράγμονες, σκληροί και αναβλητικοί (*μελλητάς*), απαισιόδοξοι, περιχαρακωμένοι μέσα στα στενά ὅρια του κράτους τους (*ἐνδημοτάτους*) και ακηδεῖς για ὄ, τι συμβαίνει ἔξω από αυτό. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήξαμε είναι πως, εφόσον οι Κορίνθιοι δεν είναι δυνατόν να μίλησαν με τόσο επαινετικά λόγια για τους εχθρούς τους και τόσο ατιμωτικά λόγια για τους συμμάχους τους, στην πραγματικότητα ο Θουκυδίδης στο σημείο αυτό στοχάζεται πάνω στις δυνάμεις που υποκίνησαν τον πόλεμο στην εποχή του.⁷⁹

Η ανάλυση του συσχετισμού δυνάμεων συνεχίζεται και στην πρώτη δημηγορία του Περικλή, την οποία θα εξετάσουμε στο παρόν κεφάλαιο.⁸⁰ Βέβαια, ὅπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο Connor, στο σημείο αυτό ο Θουκυδίδης φαίνεται να απομακρύνεται από συλλογικές και αφηρημένες θεωρήσεις εθνικών οντοτήτων, προκειμένου να εξετάσει τα δρώντα πρόσωπα της ιστορίας και τον τρόπο με τον οποίο αυτά διαμόρφωσαν τα γεγονότα του πολέμου.⁸¹ Ένα από αυτά τα πρόσωπα είναι και ο Περικλής, που, κατά τα λεγόμενα του Θουκυδίδη, αποτελεί τη μεγαλύτερη προσωπικότητα της Αθήνας *λέγειν τε καὶ πράσσειν* (Θουκ. 1.139.4).

⁷⁹ Βλ. Gomme, 1945: 233.

⁸⁰ Η ἔμφαση που ἔδωσε ο Θουκυδίδης στην ανάλυση του συσχετισμού δυνάμεων τον κατέστησε πατέρα του πολιτικού ρεαλισμού. Βλ. Πλατιάς, 2020: 25· Waltz, 1979: 66· Keohane, 1986: 7· Nye, 1988: 235· Jervis, 1988: 317.

⁸¹ Connor, 1985: 48.

Η δημηγορία αυτή, που εκφωνήθηκε από τον Περικλή στις παραμονές του πολέμου, ολοκληρώνει την περίοδο των αρχικών διαπραγματεύσεων μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης, απαντώντας παράλληλα, σχεδόν σημείο προς σημείο, στα επιχειρήματα που έθεσαν οι Κορίνθιοι στην τελευταία τους ομιλία στην Πελοποννησιακή Σύνοδο.⁸² Ωστόσο, μέσα από την ανάλυση του Περικλή για την ανωτερότητα της αθηναϊκής δύναμης και τη στρατηγική που πρέπει να ακολουθηθεί από την πόλη του, ο Θουκυδίδης απομακρύνεται και πάλι από το *hic et nunc* της περίπτωσης και διαπραγματεύεται ζητήματα που υπερβαίνουν τις ιστορικές συγκυρίες. Τέτοια είναι, για παράδειγμα, η φύση του πολέμου και ο συσχετισμός ισχύος σε αυτόν.⁸³

Στο πρώτο μέρος του λόγου του ο Περικλής συμβουλεύει τους συμπολίτες του να μην ενδώσουν σε καμία από τις αξιώσεις των αντιπάλων τους: «Έχω πάντα την ίδια γνώμη, Αθηναίοι, ότι δεν πρέπει να υποχωρήσουμε στους Πελοποννησίους» (Θουκ. 1.140.1 *τῆς μὲν γνώμης, ᾧ Ἀθηναῖοι, αἰεὶ τῆς αὐτῆς ἔχομαι, μὴ εἶκειν Πελοποννησίοις*). Επιπλέον, επιχειρώντας μια ψυχολογική ανάλυση των ανθρώπινων συναισθημάτων σε καιρό πολέμου, δείχνει να έχει επίγνωση των δυσκολιών που συνεπάγεται ένας πόλεμος και του απρόβλεπτου (*παρὰ λόγον*) παράγοντα της τύχης που ενδέχεται να τρέψει τα γεγονότα προς ανεπιθύμητες κατευθύνσεις.⁸⁴

*ἐνδέχεται γὰρ τὰς ζυμφορὰς τῶν πραγμάτων οὐχ ἦσσαν ἀμαθῶς χωρῆσαι ἢ
καὶ τὰς διανοίας τοῦ ἀνθρώπου· δι' ὅπερ καὶ τὴν τύχην, ὅσα ἂν παρὰ λόγον
ζυμβῆ, εἰώθαμεν αἰτιᾶσθαι.*

⁸² Βλ. Connor, 1985: 49· De Romilly, 2009: 157-159. Σύμφωνα με τον Hornblower (2018: 251), η αντιστοιχία αυτής της δημηγορίας με την κορινθιακή δεν αποκλείει τελεσιδικα το ενδεχόμενο της αυθεντικότητάς τους. Πβ. Dover, 1979: 26. Σε αντίθεση, ο Andrewes (1962: 68) υποστηρίζει ότι αυτή η σημείο προς σημείο απάντηση του Περικλή αποδεικνύει αναμφισβήτητα την πλαστότητα της συγκεκριμένης δημηγορίας, χαρακτηρίζοντάς την όμως «θεμιτό τέχνασμα και όχι παραβίαση της πιστότητας». Προσωπικά θεωρώ απίθανο να απάντησε ο Περικλής με τέτοια ακρίβεια στα επιχειρήματα των Κορινθίων, δεδομένου ότι δεν ήταν παρών, όταν τελέστηκε η συζήτηση. Φυσικά, θα μπορούσε να είχε φτάσει στα αυτιά των Αθηναίων η γενική γραμμή των όσων υποστήριξαν, όμως η μεγάλη πιστότητα στα λόγια του Περικλή μάς αναγκάζει να αμφιβάλουμε για την αυθεντικότητα τους. Οι δημηγορίες αυτές περισσότερο εντάσσονται σε ένα πολύ καλά οργανωμένο σύνολο, με σκοπό να θίξουν τους γενικούς κανόνες που κυριαρχούν σε έναν πολύ καλά οργανωμένο σύνολο, με σκοπό να θίξουν τους γενικούς κανόνες που κυριαρχούν σε έναν πολύ καλά οργανωμένο σύνολο, με σκοπό να θίξουν τους γενικούς κανόνες που κυριαρχούν σε έναν πολύ καλά οργανωμένο σύνολο. Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι πολλά από αυτά που σχεδίασαν οι Κορίνθιοι δεν υλοποιήθηκαν ποτέ.

⁸³ De Romilly, 2009: 157.

⁸⁴ Η τύχη στον Θουκυδίδη αποτελεί καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης των ιστορικών γεγονότων. Πρόκειται για γεγονότα που δεν μπορεί κανείς να προβλέψει ή να υπολογίσει εξ αρχής (όπως για παράδειγμα ο λοιμός της Αθήνας), τα οποία όμως αποδεικνύονται αποφασιστικής σημασίας για την εξέλιξη του πολέμου, καθώς επιδρούν διαμορφωτικά στην ψυχολογία των ανθρώπων καθορίζοντας τις πράξεις τους. Βλ. Χωριανοπούλου, 2005: 42-43.

Γιατί ενδέχεται τα γεγονότα να πάρουν μια τροπή όχι λιγότερο απρόβλεπτη, απ' ότι είναι η γνώμη των ανθρώπων. Γι' αυτό, άλλωστε, συνηθίζουμε να κατηγορούμε την τύχη, όταν μας συμβεί κάτι το απρόβλεπτο.

Παρ' όλα αυτά, εμμένει σθεναρά στη θέση του υπέρ του πολέμου. Και αυτό γιατί γνωρίζει ότι οι Σπαρτιάτες επιβουλεύονται εδώ και καιρό την Αθήνα, και ότι ο πόλεμος ανάμεσά τους είναι πλέον προ των πυλών: «Οι Λακεδαιμόνιοι, λοιπόν, και πριν ήταν φανερό ότι είχαν εχθρικές διαθέσεις απέναντί μας και τώρα ακόμα πιο πολύ» (Θουκ. 1.140.2 *Λακεδαιμόνιοι δὲ πρότερόν τε δήλοι ἦσαν ἐπιβουλεύοντες ἡμῖν καὶ νῦν οὐχ ἥκιστα.*).⁸⁵ Προς επίρρωση της άποψής του, υπενθυμίζει στους συμπολίτες του πως, ενώ η Συνθήκη του 445 π.Χ. όριζε ότι οι διαφορές των συμβαλλόμενων κρατών θα έπρεπε να υποβάλλονται σε διαιτησία, οι Σπαρτιάτες δεν τη δέχτηκαν και αντί να προβούν σε διαπραγματεύσεις με τους Αθηναίους πρόκριναν ανερυθρίαστα τον πόλεμο (Θουκ. 1.140.2).

Στη συνέχεια, απαριθμεί μία προς μία τις αξιώσεις της αντίπαλης πλευράς: «Μας προστάζουν», λέει, «να φύγουμε από την Ποτίδαια και ν' αφήσουμε την Αίγινα αυτόνομη και να καταργήσουμε το Μεγαρικό ψήφισμα· και οι τελευταίοι που έχουν έρθει τώρα εδώ διατάζουν και τους Έλληνες ν' αφήσουμε αυτόνομους» (Θουκ. 1.140.3 *Ποτειδαίας τε γὰρ ἀπανίστασθαι κελεύουσι καὶ Αἴγιναν αὐτόνομον ἀφιέναι καὶ τὸ Μεγαρέων ψήφισμα καθαιρεῖν· οἱ δὲ τελευταῖοι οἶδε ἦκοντες καὶ τοὺς Ἑλληνας προαγορεύουσιν αὐτόνομους ἀφιέναι*).

Αυτό που διακρίνει τον Περικλή ως πολιτικό ηγέτη είναι πάνω απ' όλα η διορατικότητα και η νηφαλιότητα στη σκέψη του, χαρακτηριστικά που τον οδήγησαν σε ορθή κρίση και λήψη των αποφάσεων στις κρίσιμες στιγμές για το αθηναϊκό κράτος. Μια τέτοια στιγμή είναι και η τωρινή, καθώς οι Αθηναίοι, διχασμένοι ως προς την απόφαση που πρέπει να λάβουν, καλούνται να επιλέξουν ανάμεσα στην αποδοχή των σπαρτιατικών απαιτήσεων και στον πόλεμο. Ο Περικλής, όμως, γνωρίζει καλύτερα απ' τον καθένα πως οι απαιτήσεις που έθεσαν οι Σπαρτιάτες για την αποσόβηση του πολέμου δεν είναι παρά προφάσεις, προπέτασμα καπνού, για να μην αποκαλυφθεί ο

⁸⁵ Πβ. Πλούταρχος, *Περικλής*, 8.7: *καὶ τὸ τὸν πόλεμον ἤδη φάναι καθορᾶν ἀπὸ Πελοποννήσου προσφερόμενον.*

πραγματικός λόγος (*ἀληθεστάτη πρόφασις*) της κήρυξης πολέμου: «Και κανείς από σας να μην νομίσει ότι θα πολεμήσουμε για κάτι ασήμαντο, αν δεν καταργήσουμε το Μεγαρικό ψήφισμα, το οποίο μάλιστα προβάλλουν ως κάτι που, αν καταργηθεί, δεν θα γίνει πόλεμος» (Θουκ. 1.140.4 *ὕμῶν δὲ μηδεὶς νομίση περὶ βραχέος ἂν πολεμεῖν, εἰ τὸ Μεγαρέων ψήφισμα μὴ καθέλοιμεν, ὅπερ μάλιστα προύχονται, εἰ καθαιρεθῆι, μὴ ἂν γίγνεσθαι τὸν πόλεμον*).⁸⁶ Προειδοποιεῖ, μάλιστα, τους συμπολίτες του ότι μια υποχώρηση στις εκφοβιστικές απαιτήσεις των Σπαρτιατῶν θα σήμαινε αυτομάτως υποταγή και εξανδραποδισμό του Αθηναϊκού φρονήματος, κάτι που θα οδηγούσε την αντίπαλη πλευρά σε ακόμα μεγαλύτερες διεκδικήσεις: «Αν υποχωρήσετε σ' αυτούς, αμέσως θα σας προστάξουν κάτι άλλο ακόμα μεγαλύτερο, γιατί θα νομίζουν ότι από φόβο ενδώσατε και σ' αυτό» (Θουκ. 1.140.5 *οἷς εἰ ξυγχωρήσετε, καὶ ἄλλο τι μείζον εὐθὺς ἐπιταχθήσεσθε ὡς φόβῳ καὶ τοῦτο ὑπακούσαντες*). Ο φόβος, που υπήρξε άλλοτε η κινητήρια δύναμη για τη δημιουργία της Αθηναϊκής αρχής,⁸⁷ δεν πρέπει να γίνει τώρα η αιτία να χαθούν τα κεκτημένα της (Θουκ. 1.141.1 *μηδὲ ζῶν φόβῳ ἔζοντες ἃ κεκτήμεθα*).

Η συσσώρευση κελευστικῶν ρημάτων που πραγματοποιεῖται στο παραπάνω χωρίο δεν είναι τυχαία: «*ἐπιτάσσοντες*» (1.140.2), «*κελεύουσι*», «*προαγορεύουσιν*» (1.140.3), «*ἐπιταχθήσεσθε*» (1.140.5). Ο Περικλῆς γνωρίζει ότι οι πραγματικές προθέσεις της Σπάρτης είναι η αναχαίτιση της Αθηναϊκής ηγεμονίας και ότι αυτό που διακυβεύεται στην παρούσα περίσταση είναι το γόητρο και το κύρος της Αθήνας ως ηγέτιδος των Ελλήνων. Εάν οι Αθηναῖοι υποχωρήσουν υπό τον φόβο ενός επαπειλούμενου πολέμου, θα χάσουν την αυτοκρατορία τους και θα υποδουλωθούν στους Σπαρτιάτες.⁸⁸

⁸⁶ Την άποψη του Περικλή φαίνεται να συμμερίζεται και ο Θουκυδίδης στο 1.126.1: *ἐν τούτῳ δὲ ἐπρεσβεύοντο τῷ χρόνῳ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἐγκλήματα ποιούμενοι, ὅπως σφίσιν ὅτι μεγίστη πρόφασις εἴη τοῦ πολεμεῖν, ἣν μὴ τι ἔσακούωσιν*. Ο Kagan (2004: 94 κ.ε.), ωστόσο, χαρακτηρίζει το Μεγαρικό Ψήφισμα ως έναν ελιγμό της πολιτικής στρατηγικής του Περικλή, που αν αποσυρόταν είναι πιθανό να είχε αποσοβηθεί ο πόλεμος. Πβ. Robinson, 2017: 119· Prager, 2021. Γενικά για το Μεγαρικό Ψήφισμα βλ. την λεπτομερειακή ανάλυση του De Ste Croix, 2005: 355-449.

⁸⁷ Πβ. Θουκ. 1.75.3 και 1.76.2, όπου οι Αθηναῖοι πρέσβεις εκθέτουν στους Σπαρτιάτες την απαρχή της ηγεμονίας τους. Σύμφωνα με τον λόγο τους, ο φόβος, η τιμή και το συμφέρον ήταν που τους παρακίνησαν να δημιουργήσουν την αυτοκρατορία τους. Ο φόβος στην ομιλία των Αθηναίων πρέσβειων είχε διττή υπόσταση· σήμαινε τον φόβο για μια Περσική εισβολή, αλλά και τον φόβο για ενδεχόμενες αποστασίες των συμμάχων τους. Το ίδιο και στην ομιλία του Περικλή· πρόκειται αφενός για τον φόβο των Σπαρτιατῶν, οι οποίοι ενδέχεται να συνεχίσουν τις διεκδικήσεις τους, εάν η Αθήνα φανεί αδύναμη και υποχωρήσει την πρώτη φορά, αλλά και για τον φόβο της αποστασίας συμμαχικῶν πόλεων, εφόσον αντιληφθούν την εξασθένιση της Αθηναϊκής δύναμης.

⁸⁸ Foster, 2010: 140· Kagan, 2004: 96.

Ο Περικλής είναι βέβαιος ότι η Αθήνα πρέπει να επιλέξει τον πόλεμο και όχι τον συμβιβασμό, γιατί πιστεύει στη δύναμη και την ικανότητά της να νικήσει τους Σπαρτιάτες. Η αυτοπεποίθηση του αυτή πηγάζει από την υλική της υπεροχή έναντι της Σπάρτης: η ασθμαίνουσα οικονομία της Σπάρτης θα δώσει σίγουρα το προβάδισμα στους δαυλιείς Αθηναίους.⁸⁹ Το θέμα αυτό αναπτύσσεται στο δεύτερο μέρος του λόγου του, όπου ο Περικλής πραγματοποιεί μια ανάλυση της οικονομικής και στρατιωτικής δύναμης των δύο κρατών, με σκοπό την εξύψωση του εθνικού φρονήματος των συμπατριωτών του: «Και για τα σχετικά με τον πόλεμο και τις δυνάμεις που έχει η κάθε πλευρά, ότι δε θα είμαστε οι πιο αδύναμοι, μάθετέ τα ακούγοντάς τα ένα προς ένα» (Θουκ. 1.141.2 *Τὰ δὲ τοῦ πολέμου καὶ τῶν ἐκατέρου ὑπαρχόντων ὡς οὐκ ἀσθενέστερα ἔξομεν γνῶτε καθ' ἕκαστον ἀκούοντες*).

Ο Περικλής ξεκινάει το επιχείρημά του επισημαίνοντας την κατωτερότητα της Σπάρτης όσον αφορά τους υλικούς της πόρους. Αυτή την αδυναμία την αποδίδει στην αγροτική οργάνωση της οικονομίας της: «Οι Πελοποννήσιοι καλλιεργούν οι ίδιοι τη γη τους και δεν υπάρχουν ούτε ιδιωτικά ούτε δημόσια χρήματα σε αυτούς» (Θουκ. 1.141.3 *αὐτουργοὶ τε γὰρ εἰσι Πελοποννήσιοι καὶ οὔτε ἰδίᾳ οὔτ' ἐν κοινῷ χρήματά ἐστιν αὐτοῖς*). Η ένδεια, λοιπόν, τους αναγκάζει να περιορίζονται σε πολέμους μικρής κλίμακας, με αποτέλεσμα να μην έχουν καμία πείρα σε μακροχρόνιες και υπερπόντιες εκστρατείες. Εδώ βλέπουμε να αναμοχλεύεται ένα θέμα που ανέπτυξαν διεξοδικά οι Κορίνθιοι στην πρώτη τους δημηγορία, το θέμα της «κλειστής» Σπαρτιατικής οικονομίας σε αντίθεση με την «ανοιχτή» οικονομία της Αθήνας. Οι Σπαρτιάτες δεν διαθέτουν πλούτο και, άρα, δεν μπορούν να δημιουργήσουν στόλο εφάμιλλο με εκείνο των Αθηναίων. Επομένως, αυτό που διακυβεύεται για τη Σπάρτη είναι οι απώλειες σε έμψυχο υλικό και όχι ο πλούτος της, καθώς οι άνθρωποι είναι οι στυλοβάτες της οικονομίας της (Θουκ. 1.141.5):

σώμασί τε ἐτοιμότεροι οἱ αὐτουργοὶ τῶν ἀνθρώπων ἢ χρήμασι πολεμεῖν, τὸ μὲν πιστὸν ἔχοντες ἐκ τῶν κινδύνων κἂν περιγενέσθαι, τὸ δὲ οὐ βέβαιον μὴ οὐ προαναλώσειν, ἄλλως τε κἂν παρὰ δόξαν, ὅπερ εἰκόσ, ὁ πόλεμος αὐτοῖς μηκύνηται.

⁸⁹ Foster, 2010: 140.

Και οι άνθρωποι που καλλιεργούν οι ίδιοι τη γη τους είναι πιο πρόθυμοι να πολεμούν με τα σώματά τους παρά με τα χρήματά τους, γιατί πιστεύουν ότι αυτά μπορεί και να σωθούν απ' τους κινδύνους, τα χρήματά τους όμως δεν είναι βέβαιο ότι δε θα τα ξοδέψουν πριν τελειώσει ο πόλεμος, ιδίως αν, όπως είναι πιθανό, αυτός επεκταθεί πέρα απ' όσο νόμιζαν.

Σε αντίθεση με αυτή τη ζοφερή εικόνα της Σπάρτης, η Αθήνα έχει να επιδείξει τεράστιο πλούτο και προσόδους που θα της εξασφαλίσουν τη σίγουρη νίκη. Τα ταμεία της, που είναι γεμάτα από τις τακτικές εισφορές των συμμάχων, και ο στόλος της, ο πιο αξιόμαχος που είχε γνωρίσει ποτέ η Ελλάδα, θα συνεπικουρήσουν την πολεμική της προσπάθεια.⁹⁰ Πρόκειται για δύο στοιχεία που, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, αποτελούν τη βάση της Αθηναϊκής κυριαρχίας.⁹¹ Γι' αυτό και ο Περικλής δεν διστάζει να πει ότι «τον πόλεμο τον συντηρούν περισσότερο τα χρήματα παρά οι αναγκαστικές εισφορές» (Θουκ. 1.141.5 *αἱ δὲ περιουσίαι τοὺς πολέμους μᾶλλον ἢ αἱ βίαιοι ἐσφοραὶ ἀνέχουσιν*).⁹²

Με παρόμοιο τρόπο είχε μιλήσει και ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Αρχίδαμος στη συνέλευση της πόλης του, προκειμένου να πείσει τους συμπολίτες του να μην προβούν απερίσκεπτα σε έναν πόλεμο με μια πόλη που έχει πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες από αυτούς: «Επιπλέον, ο πόλεμος γίνεται λιγότερο με όπλα και περισσότερο με χρήματα, με τα οποία τα όπλα γίνονται αποτελεσματικά, ιδίως όταν μια ηπειρωτική χώρα πολεμάει εναντίον μιας θαλασσινής» (Θουκ. 1.83.2 *καὶ ἔστιν ὁ πόλεμος οὐχ ὄπλων τὸ πλεόν ἀλλὰ δαπάνης, δι' ἣν τὰ ὄπλα ὠφελεῖ, ἄλλως τε καὶ ἡπειρώταις πρὸς θαλασσίους*). Σαν να ήξερε ο Αρχίδαμος πώς θα μιλήσει αργότερα ο Περικλής, αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του στηριζόμενος στις ίδιες θέσεις. Τονίζει την υλική ανεπάρκεια της Σπάρτης, εστιάζοντας στην έλλειψη χρημάτων και ναυτικού, στοιχεία που καθιστούν την Αθήνα ακαταμάχητη (Θουκ. 1.80.3-1.81.4):

⁹⁰ Πβ. 2.13, όπου ο Θουκυδίδης, μεταφέροντας σε πλάγιο λόγο την ομιλία του Περικλή στην έναρξη του πολέμου, παρουσιάζει έναν εκτενή κατάλογο των οικονομικών και στρατιωτικών πόρων των Αθηναίων.

⁹¹ Βλ. De Romilly, 2009: 162. Αυτά τα δύο στοιχεία συνδέονται άρρηκτα. Όπως λακωνικά αναφέρει και ο ίδιος ο Θουκυδίδης, ο στόλος των Αθηναίων αυξήθηκε, όταν οι σύμμαχοι αποφάσισαν - αντί να προμηθεύουν με πολεμικά πλοία τη Συμμαχία - να πληρώνουν σε χρήματα τις εισφορές που τους αντιστοιχούσαν (Θουκ. 1.99.3). Πβ. Starr, 1978: 348.

⁹² Πβ. Θουκ. 2.13.2: «Τα πιο πολλά στον πόλεμο κερδίζονται με τη σύνεση και την αφθονία χρημάτων» (*τὰ δὲ πολλὰ τοῦ πολέμου γνώμη καὶ χρημάτων περιουσία κρατεῖσθαι*).

πρὸς μὲν γὰρ Πελοποννησίους καὶ τοὺς ἀστυγείτονας παρόμοιος ἡμῶν ἡ ἀλκή, καὶ διὰ ταχέων οἷόν τε ἐφ' ἕκαστα ἐλθεῖν· πρὸς δὲ ἄνδρας οἱ γῆν τε ἐκὰς ἔχουσι καὶ προσέτι θαλάσσης ἐμπειρότατοί εἰσι καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἄριστα ἐξήρτυνται, πλούτῳ τε ἰδίῳ καὶ δημοσίῳ καὶ ναυσὶ καὶ ἵπποις καὶ ὄπλοις καὶ ὄχλῳ ὅσος οὐκ ἐν ἄλλῳ ἐνὶ γε χωρίῳ Ἑλληνικῷ ἐστίν, ἔτι δὲ καὶ ζυμμάχους πολλοὺς φόρου ὑποτελεῖς ἔχουσι, πῶς χρῆ πρὸς τούτους ῥαδίως πόλεμον ἄρασθαι καὶ τίνι πιστεύσαν τας ἀπαρασκευόους ἐπειχθῆναι; πότερον ταῖς ναυσίν; ἀλλ' ἥσους ἐσμέν· εἰ δὲ μελετήσομεν καὶ ἀντιπαρασκευασόμεθα, χρόνος ἐνέσται. ἀλλὰ τοῖς χρήμασιν; ἀλλὰ πολλῶ πλεον ἔτι τούτου ἐλλείπομεν καὶ οὔτε ἐν κοινῷ ἔχομεν οὔτε ἐτοιμῶς ἐκ τῶν ἰδίων φέρομεν. τάχ' ἂν τις θαρσοίῃ ὅτι τοῖς ὄπλοις αὐτῶν καὶ τῷ πλήθει ὑπερφέρομεν, ὥστε τὴν γῆν δηοῦν ἐπιφοιτῶντες. τοῖς δὲ ἄλλῃ γῆ ἐστὶ πολλὴ ἧς ἄρχουσι, καὶ ἐκ θαλάσσης ὧν δέονται ἐπάζονται. εἰ δ' αὖ τοὺς ζυμμάχους ἀφιστάναί πειρασόμεθα, δεήσει καὶ τούτοις ναυσὶ βοηθεῖν τὸ πλεον οὔσι νησιώταις. τίς οὖν ἔσται ἡμῶν ὁ πόλεμος;

Γιατί ἀπέναντι στους Πελοποννησίους και τους γείτονές μας είναι παρόμοια η δύναμή μας και μπορούμε να πάμε γρήγορα σε κάθε σημείο. Απέναντι, όμως, σε ανθρώπους που η χώρα τους είναι μακριά και, επιπλέον, είναι πολύ ἐμπειροὶ στη θάλασσα και είναι εφοδιασμένοι ως προς τα ἄλλα πάρα πολύ καλά, και διαθέτουν πλούτο και ιδιωτικό και δημόσιο και πλοία και ἄλογα και ὅπλα και πληθυσμό τόσο ὅσο κανένα ἄλλο ελληνικό κράτος, και ἔχουν ἐπίσης και πολλοὺς συμμάχους που πληρώνουν φόρο, πῶς μπορούμε ἐναντίον τέτοιων ἀντιπάλων να επιχειρήσουμε εὐκόλα πόλεμο και σε τι στηριγμένοι να βιαστούμε ἐνῶ εἴμαστε ἀπροετοιμαστοί; Στο ναυτικό μας; Αλλά εἴμαστε κατώτεροι· και ἀν ἐξασκηθούμε και προετοιμαστούμε κι ἐμεῖς ἐναντίον τους θα περάσει καιρός. Στα χρήματα; Αλλά σ' αὐτό υστερούμε ἀκόμα πιο πολύ και οὔτε δημόσια ἔχουμε οὔτε προσφέρουμε πρόθυμα ἀπὸ τα δικά μας. Ἴσως κανεὶς ἐπαιρνε θάρρος στη σκέψη ὅτι υπερτερούμε στον οπλισμό και στον ἀριθμό, ὥστε θα μπορούμε να λεηλατούμε τη γη τους κάνοντας ἐπιδρομές. Αλλά αὐτοὶ ἔχουν ἄλλη γη πολλή την οποία ἐξουσιάζουν και θα μποροῦν να προμηθεύονται ὅσα χρειάζονται ἀπὸ τη θάλασσα. Και ἀν

πάλι επιχειρήσουμε να αποστατήσουμε τους συμμάχους τους, θα χρειαστεί κι αυτούς να τους βοηθήσουμε με καράβια, καθώς οι περισσότεροι είναι νησιώτες. Τι λογής πόλεμο, λοιπόν, θα κάνουμε εναντίον τους;

Είναι, πράγματι, εκπληκτική η ομοιότητα ανάμεσα στους λόγους των δύο ηγετών, γεγονός που μας αναγκάζει να συμφωνήσουμε με την Mossé ότι η ομιλία του Αρχίδαμου απέχει πολύ από αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ιστορικό ντοκουμέντο. Αντ' αυτού, ο Θουκυδίδης ανασυνθέτει τη συγκεκριμένη δημηγορία προβάλλοντας αυτά που θα έλεγε ένας λογικός άνθρωπος – δηλαδή τα δέοντα λόγια – προκειμένου να συμβουλέψει τους συμπατριώτες του σχετικά με τον πόλεμο.⁹³

Συνεχίζοντας με την δημηγορία του Περικλή, θα διαπιστώσουμε ότι δεν μένει μόνο στην οικονομική οργάνωση της Σπάρτης. Αντίθετα, προωθεί την επιχειρηματολογία του εκθέτοντας και την πολιτική της οργάνωση, που σε αντιδιαστολή με εκείνη της Αθήνας είναι εξίσου κατώτερη. Οι Σπαρτιάτες, λέει, δεν διαθέτουν αρραγή ομοσπονδία, ικανή να προβαίνει σε άμεσες λύσεις, και λειτουργούν περισσότερο με γνώμονα το προσωπικό τους συμφέρον παρά το κοινό καλό: «Γιατί δεν έχουν ένα κοινό βουλευτήριο για να αποφασίζει κάτι που να το εκτελούν αμέσως με ταχύτητα και έχουν όλοι ίση ψήφο και δεν ανήκουν στην ίδια φυλή,⁹⁴ με αποτέλεσμα ο καθένας να προσπαθεί να ικανοποιήσει το προσωπικό του συμφέρον» (Θουκ. 1.141.6 *ὅταν μήτε βουλευτηρίῳ ἐνὶ χρόμεινοι παραχρημά τι ὀξέως ἐπιτελῶσι πάντες τε ἰσόψηφοι ὄντες καὶ οὐχ ὁμόφυλοι τὸ ἐφ' ἑαυτὸν ἕκαστος σπεύδῃ*). Επιπλέον, συγκαλούν συνελεύσεις σε πολύ αραιά διαστήματα, χωρίς να αφιερώνουν τον δέοντα χρόνο σε συζητήσεις που αφορούν το κράτος τους, ενώ αμελούν τις δημόσιες υποθέσεις τους ευελπιστώντας ότι κάποιος άλλος θα τις αντιμετωπίσει (Θουκ. 1.141.7 *χρόνιοί τε ζυνιόντες ἐν βραχεῖ μὲν μορίῳ σκοποῦσί τι τῶν κοινῶν, τῷ δὲ πλέονι τὰ οἰκεῖα πράσσουνσι, καὶ ἕκαστος οὐ παρὰ τὴν ἑαυτοῦ ἀμέλειαν οἶεται βλάψειν, μέλειν δὲ τινι καὶ ἄλλῳ ὑπὲρ ἑαυτοῦ τι προῖδεῖν*). Επομένως, η πολιτική αποδιοργάνωση στο εσωτερικό της Σπαρτιατικής Συμμαχίας θα καταστήσει αναποτελεσματική κάθε πολεμική της προσπάθεια.

⁹³ Mossé, 2006: 107.

⁹⁴ Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτό ισχύει και για την Αθηναϊκή Συμμαχία, η οποία περιελάμβανε και δωρικές πόλεις στους κόλπους της, όπως για παράδειγμα την Ποτίδαια. Βλ. Βλάχος, 1992: 143.

Στη συνέχεια, ο Περικλής επανέρχεται στο θέμα της υλικής υπεροχής της Αθήνας, υπενθυμίζοντας την ανυπέβλητη δυσκολία των Σπαρτιατών να εξοικονομήσουν χρήματα: «Και το κυριότερο, θα εμποδίζονται από την έλλειψη χρημάτων, όταν θα τα προμηθεύονται σιγά σιγά και θα κωλυσιεργούν» (Θουκ. 1.142.1 *Μέγιστον δέ, τῆ τῶν χρημάτων σπάνει κωλύσονται, ὅταν σχολῇ αὐτὰ ποριζόμενοι διαμέλλωσιν*). Η έλλειψη χρημάτων αποτελεί έναν σκόπελο που πρέπει να υπερνικήσουν οι Σπαρτιάτες, προκειμένου να έχουν ίσες πιθανότητες με τους Αθηναίους. Όμως «οι ευκαιρίες στον πόλεμο δεν περιμένουν» (Θουκ. 1.142.1 *τοῦ δὲ πολέμου οἱ καιροὶ οὐ μενετοί*), όπως εμφατικά τονίζει ο Περικλής.

Η οικονομική δυσπραγία της Σπάρτης φαίνεται να αποκτά σημαίνουσα θέση στην επιχειρηματολογία του Περικλή. Ο Αθηναίος (πρώτος) στρατηγός επανέρχεται συνεχώς στο θέμα αυτό, με σκοπό να καταδείξει την ανεπάρκεια της αγροτικής της οικονομίας. Βέβαια, όπως επισημαίνει ο Foster, οι Σπαρτιάτες δεν είναι *αὐτουργοί*, δηλαδή άνθρωποι που καλλιεργούν μόνοι τους τη γη τους, καθώς - όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο - αυτοί που ήταν επιφορτισμένοι με τις αγροτικές δραστηριότητες του κράτους τους ήταν οι εἰλωτες.⁹⁵ Επομένως, η επιμονή του στην οικονομική αδυναμία της Σπάρτης εντάσσεται στο ρητορικό του οικοδόμημα με σκοπό να καταστείλει τους φόβους των Αθηναίων για το σπαρτιατικό πεζικό και να τονώσει, έτσι, το φρόνημα και την αποφασιστικότητά τους. Παρόλο που έχει επισημάνει πως σε μία μόνο μάχη οι Πελοποννήσιοι μπορούν να αντισταθούν και να επικρατήσουν απέναντι σε όλους τους άλλους Έλληνες μαζί (Θουκ. 1.141.6 *μάχη μὲν γὰρ μιᾷ πρὸς ἅπαντας Ἑλληνας δυνατοὶ Πελοποννήσιοι καὶ οἱ ζύμμαχοι ἀντισχεῖν*), αυτό που τελικά συνάγεται είναι πως η έλλειψη χρημάτων προοιωνίζεται μεγάλες δυσκολίες για τη Λακεδαιμόνα.

Επιπλέον, στην προσπάθειά του να εκμηδενίσει τους δισταγμούς και τον φόβο των Αθηναίων αντικρούει - όπως αναφέραμε ήδη - ένα προς ένα όλα τα κορινθιακά επιχειρήματα. Οι Κορίνθιοι ξεκινούν την επιχειρηματολογία τους τονίζοντας την υπεροχή των Πελοποννησίων σε έμπυχο υλικό και σε στρατιωτική πείρα: «Πρώτα υπερέχουμε σε αριθμό και σε πολεμική πείρα» (Θουκ. 1.121.2 *πρῶτον μὲν πλήθει προύχοντας καὶ ἐμπειρία πολεμικῇ*). Ο Περικλής απαντάει σ' αυτό το επιχειρήμα

⁹⁵ Foster, 2010: 143.

έξυπνα και αποτελεσματικά: «Από την πείρα μας στον κατά θάλασσα πόλεμο έχουμε αποκτήσει μεγαλύτερη εμπειρία στον κατά ξηρά πόλεμο, ενώ εκείνοι από τον κατά ξηρά πόλεμο δεν έχουν αποκτήσει ανάλογη πείρα στα ναυτικά» (Θουκ. 1.142.5 *πλέον γάρ ἡμεῖς ἔχομεν τοῦ κατὰ γῆν ἐκ τοῦ ναυτικοῦ ἐμπειρίας ἢ ἐκεῖνοι ἐκ τοῦ κατ' ἥπειρον ἐς τὰ ναυτικά*). Επισημαίνει δε ότι ακόμα κι αν προσπαθήσουν να γυμναστούν και να αποκτήσουν κι εκείνοι ανάλογη πείρα στα ναυτικά, όπως πράγματι εξήγγειλαν οι Κορίνθιοι ότι θα κάνουν (Θουκ. 1.121.4), δε θα τα καταφέρουν, καθώς η ναυτική τέχνη είναι δύσκολη και απαιτεί μακρὸ χρόνο και κόπο για να κατακτηθεί: «Και δε θα είναι καθόλου εύκολο να γίνουν ειδικοί στις ναυτικές υποθέσεις. Γιατί ακόμα κι εσείς που εξασκείστε σε αυτό από την εποχή των Μηδικῶν δεν έχετε ολοκληρώσει τις γνώσεις σας» (Θουκ. 1.142.6-7 *τὸ δὲ τῆς θαλάσσης ἐπιστήμονας γενέσθαι οὐ ῥαδίως αὐτοῖς προσγενήσεται. οὐδὲ γὰρ ὑμεῖς μελετῶντες αὐτὸ εὐθὺς ἀπὸ τῶν Μηδικῶν ἐξείργασθέ πο*). Ὅσον αφορά την αριθμητική υπεροχή, και εκεί οι Αθηναῖοι δεν υστεροῦν καθόλου. Ο στόλος τους είναι πολυάριθμος και ικανός να αντικρούσει τις πολεμικές επιθέσεις των αντιπάλων τους: «Γιατί αν τα καράβια που θα κάνουν τον αποκλεισμό ήταν λίγα, θα μπορούσαν να διακινδυνεύσουν ενθαρρύνοντας την απειρία τους με το πλήθος, εάν όμως εμποδίζονται από πολλά θα μένουν αδρανείς, και με το να μην εξασκούνται θα γίνουν πιο άπειροι και γι' αυτό και πιο σκνηροί» (Θουκ. 1.142.8 *πρὸς μὲν γὰρ ὀλίγας ἐφορμούσας κἂν διακινδυνεύσειαν πλήθει τὴν ἀμαθίαν θρασύνοντες, πολλὰς δὲ εἰργόμενοι ἡσυχάσουσι καὶ ἐν τῷ μὴ μελετῶντι ἄξυνετώτεροι ἔσσονται καὶ δι' αὐτὸ καὶ ὀκνηρότεροι*). Επομένως, ο συνδυασμός εμπειρίας και αριθμοῦ των Αθηναίων αναιρεί τα σχέδια των Πελοποννησίων για εύκολη νίκη και εγγυάται την αποτυχία της πολεμικής τους προσπάθειας.⁹⁶

Ακόμα, στο επιχείρημα των Κορινθίων ότι η απειρία τους στη θάλασσα μπορεί να ισορροπηθεί από την απaráμιλλη γενναιοψυχία τους (Θουκ. 1.121.4), ο Περικλής απαντάει και πάλι αφοπλιστικά λέγοντας πως η ναυτική τέχνη δεν επιδέχεται ερασιτεχνισμούς: «Το ναυτικό είναι τέχνη και όπως και καθετί άλλο δεν επιτρέπει να ασχολείται κανείς μ' αυτό σαν πάρεργο, όταν τύχει, αλλά πιο πολύ απαιτεί να μην γίνεται καμιά άλλη ασχολία παράλληλα μ' εκείνο» (Θουκ. 1.142.9 *τὸ δὲ ναυτικὸν τέχνης ἐστίν, ὥσπερ καὶ ἄλλο τι, καὶ οὐκ ἐνδέχεται, ὅταν τύχη, ἐκ παρέργου μελετᾶσθαι, ἀλλὰ μᾶλλον μηδὲν ἐκείνῳ πάρεργον ἄλλο γίγνεσθαι*). Οι Κορίνθιοι θεωροῦν πως η

⁹⁶ Βλ. Foster, 2010: 145.

ανδρεία αποτελεί έμφυτο πλεονέκτημα των Πελοποννησίων και πως με συνεχή εξάσκηση και ακαταπόνητο ζήλο θα αποκτήσουν την πείρα που χρειάζονται στις ναυτικές υποθέσεις (Θουκ. 1.121.4). Ο Περικλής, όμως, διαψεύδει τις αβάσιμες απόψεις τους, υπερτονίζοντας την βασική πηγή της Αθηναϊκής δύναμης, δηλαδή το ναυτικό της. Οι Κορίνθιοι δεν μπορούν να στερήσουν από τους Αθηναίους αυτό που με κόπο αγωνίστηκαν να αποκτήσουν, την πρωτοκαθεδρία τους στην θάλασσα.⁹⁷

Αυτό που φοβούνται περισσότερο οι Πελοποννήσιοι είναι το ναυτικό της Αθήνας. Γι' αυτό και οι Κορίνθιοι καταστρώνουν ένα σχέδιο αναχαίτισης της ναυτικής της δύναμης. Έτσι, προτρέπουν τους συμμάχους τους να δανειστούν χρήματα από την Ολυμπία και τους Δελφούς και, σε συνδυασμό με την προσωπική τους περιουσία, να δημιουργήσουν έναν στόλο αντάξιο του Αθηναϊκού. Μάλιστα, υποδεικνύουν ως έσχατη λύση την προσέλκυση των Αθηναϊκών μισθοφορικών στρατευμάτων μέσω της δωροδοκίας: «Αν δανειστούμε χρήματα, θα είμαστε σε θέση, προσφέροντας μεγαλύτερο μισθό, να αποσπάσουμε τους ξένους στρατιώτες που υπηρετούν στα καράβια τους» (Θουκ. 1.121.3 *δάνεισμα γὰρ ποιησάμενοι ὑπολαβεῖν οἴοι τ' ἐσμὲν μισθῶ μείζονι τοὺς ξένους αὐτῶν ναυβάτας*). Όμως, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Foster, το επιχείρημά τους αυτό αφορμάται από μια λανθασμένη αντίληψη· τα αθηναϊκά πληρώματα δεν είναι ούτε ξένα ούτε μισθοφορικά.⁹⁸ Ο συλλογισμός των Κορινθίων δεν έχει κανένα έρεισμα και ο Περικλής τον αποκρούει με επιτυχία (Θουκ. 1.143.1):

Εἴ τε καὶ κινήσαντες τῶν Ὀλυμπιάσιν ἢ Δελφοῖς χρημάτων μισθῶ μείζονι πειρῶντο ἡμῶν ὑπολαβεῖν τοὺς ξένους τῶν ναυτῶν, μὴ ὄντων μὲν ἡμῶν ἀντιπάλων ἐσβάντων αὐτῶν τε καὶ τῶν μετοίκων δεινὸν ἂν ἦν· νῦν δὲ τόδε τε ὑπάρχει, καί, ὅπερ κράτιστον, κυβερνήτας ἔχομεν πολίτας καὶ τὴν ἄλλην ὑπηρεσίαν πλείους καὶ ἀμείνους ἢ ἅπασα ἢ ἄλλη Ἑλλάς.

Αλλά ακόμη κι αν χρησιμοποιήσουν τα χρήματα της Ολυμπίας ή των Δελφών και προσπαθήσουν με μεγαλύτερο μισθό να αποσπάσουν τους ξένους ναύτες μας, θα ήταν τρομερό, αν εμείς οι ίδιοι και οι μέτοικοι μπαίνοντας στα καράβια δεν ήμασταν ίσοι με τους αντιπάλους μας. Τώρα όμως κι αυτή η δυνατότητα υπάρχει και, το πιο σημαντικό, έχουμε για

⁹⁷ Foster, 2010: 145-146.

⁹⁸ Foster, 2010: 146.

κυβερνήτες Αθηναίους πολίτες και για τις άλλες υπηρεσίες έχουμε ανθρώπους περισσότερους και καλύτερους απ' ότι όλη η άλλη Ελλάδα.

Συνάμα, ενισχύει το επιχείρημά του υποστηρίζοντας ότι θα ήταν απερίσκεπτο εκ μέρους των ξένων στρατευμάτων να διακινδυνεύσουν τη ζωή τους συμπολεμώντας με εκείνους που έχουν τις μικρότερες πιθανότητες νίκης, προκειμένου να καρπωθούν για λίγο καιρό περισσότερα χρήματα (Θουκ. 1.143.2 *καὶ ἐπὶ τῷ κινδύνῳ οὐδεὶς ἂν δέξαιτο τῶν ξένων τήν τε αὐτοῦ φεύγειν καὶ μετὰ τῆς ἡσσοῦ ἅμα ἐλπίδος ὀλίγων ἡμερῶν ἔνεκα μεγάλου μισθοῦ δόσεως ἐκείνοις ζυναγωνίζεσθαι*).

Οι Κορίνθιοι, βγάζοντας και τα τελευταία βέλη από τη φαρέτρα τους, υποστηρίζουν ότι είναι δυνατόν να υπονομεύσουν την ενότητα της Αθηναϊκής Συμμαχίας προκαλώντας αποστασίες των συμμαχικών της πόλεων. Με αυτόν τον τρόπο, θα απογυμνώσουν την Αθήνα από τις τακτικές εισφορές των συμμάχων της, οι οποίες αποτελούν τη μεγαλύτερη πηγή του πλούτου και της δύναμης της.⁹⁹ Τέλος, υποδεικνύουν την επιλογή της κατασκευής οχυρών στα εδάφη των Αθηναίων, απ' όπου θα μπορούν να κάνουν επιδρομές και να λεηλατούν τη γη τους (Θουκ 1.122.1 *ζυμμάχων τε ἀπόστασις, μάλιστα παραίρεσις οὔσα τῶν προσόδων αἷς ἰσχύουσι, καὶ ἐπιτειχισμὸς τῆ χώρα, ἄλλα τε ὅσα οὐκ ἂν τις νῦν προΐδοι*).

Η ένσταση του Περικλή στο τελευταίο επιχείρημα των Κορινθίων είναι πως φαντάζει ακατόρθωτο για μια πολιτεία να χτίσει οχυρά σε εχθρική χώρα ακόμα και σε καιρό ειρήνης. Επομένως, δεν θα πρέπει να τους ανησυχήσει μια τέτοια προοπτική, δεδομένου, μάλιστα, ότι η χώρα τους είναι πολύ καλά οχυρωμένη (Θουκ. 1.142.3 *τὴν μὲν γὰρ χαλεπὸν καὶ ἐν εἰρήνῃ πόλιν ἀντίπαλον κατασκευάσασθαι, ἣ̃ που δὴ ἐν πολέμῳ τε καὶ οὐχ ἦσσαν ἐκείνοις ἡμῶν ἀντεπιτειχισμένων*). Ωστόσο, για να διώξει και τις τελευταίες επιφυλάξεις που μπορεί να είχαν οι συμπολίτες του, προτείνει ως αντίποινα - σε περίπτωση που οι εχθροί τους καταφέρουν να χτίσουν φρούρια, απ' όπου θα μπορούν να εφορμούν και να καταστρέφουν τη χώρα τους - να μεταβαίνουν και αυτοί με τα καράβια τους στην Πελοπόννησο και χτίζοντας οχυρά να λεηλατούν τη γη τους (Θουκ. 1.142.4 *φρούριον δ' εἰ ποιήσονται, τῆς μὲν γῆς βλάπτοιεν ἂν τι μέρος*

⁹⁹ Όπως είδαμε παραπάνω, στο επιχείρημα αυτό απαντάει με μεγάλη ακρίβεια η δημηγορία του βασιλιά Αρχίδαμου, βλ. παραπάνω σελ. 44-46.

*καταδρομαῖς καὶ αὐτομολίαις, οὐ μέντοι ἰκανόν γε ἔσται ἐπιτειχίζειν τε κωλύειν ἡμᾶς πλεύσαντας ἐς τὴν ἐκείνων καί, ἥπερ ἰσχύομεν, ταῖς ναυσὶν ἀμύνεσθαι).*¹⁰⁰

Βλέπουμε, λοιπόν, πως ὅλο το ρητορικό οικοδόμημα του Περικλή στηρίζεται στην ισχύ που προσφέρει το ναυτικό στους Αθηναίους. Ο Περικλής, δίνοντας ἔμφαση τόσο στην ποιότητα ὅσο και στην ποσότητα των ναυτικών τους πόρων, προβλέπει την ἴττα των Σπαρτιατῶν αγροτῶν και των παραπληροφορημένων και κακῶς εκπαιδευμένων συμμάχων τους, οι οποίοι δεν ἔχουν κανένα αποτελεσματικό μέσο διεξαγωγῆς ενός δαπανηροῦ και μακροχρόνιου πολέμου.¹⁰¹

Στο σημείο αὐτό ολοκληρώνεται το δεύτερο μέρος της ομιλίας. Ο Περικλής, αφού ἔχει περιγράψει με μεγάλη ακρίβεια τις οικονομικές και στρατιωτικές δυνατότητες των δύο κρατῶν, θα περάσει τώρα στην εξέταση της στρατηγικῆς που πρέπει να ακολουθηθεῖ ἀπὸ τους Αθηναίους. Το μείζον αὐτό θέμα θα αποδειχθεῖ υψίστης σημασίας για την πολιτική ὑπόσταση τόσο του Περικλή ὅσο και της πόλης του.¹⁰²

Το περίφημο στρατηγικό σχέδιο του Περικλή ερεῖδεται σε δύο βασικές συνιστώσες, την Αθηναϊκή θαλασσοκρατία - *μέγα γὰρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος* - και την αποφυγή επέκτασης της Συμμαχίας τους - *ἀρχὴν τε μὴ ἐπικτᾶσθαι*. Εἰδικότερα, ο Περικλής συμβουλεύει τους συμπολίτες του να αξιοποιήσουν με τον καλύτερο δυνατὸ τρόπο τον σημαντικότερο πόρο που διαθέτουν, το ναυτικό τους: «Ἐάν ἐρθουν με το πεζικό τους στη χώρα μας, εμεῖς θα πάμε στη δική τους με τα καράβια μας και θα εἶναι πολὺ χειρότερο να καταστραφεῖ κάποιο μέρος της Πελοποννήσου ἀπὸ το να καταστραφεῖ ολόκληρη ἡ Ἀττική» (Θουκ. 1.143.4 *ἦν τε ἐπὶ τὴν χώραν ἡμῶν πεζῆ ἴωσιν, ἡμεῖς ἐπὶ τὴν ἐκείνων πλευσοῦμεθα, καὶ οὐκέτι ἐκ τοῦ ὁμοίου ἔσται Πελοποννήσου τε μέρος τι τμηθῆναι καὶ τὴν Ἀττικὴν ἅπασαν*). Την ἀποψή του αὐτή τη στηρίζει στο γεγονός ὅτι οι Αθηναῖοι,

¹⁰⁰ Ο De ste Croix (2005: 329) υποστηρίζει ὅτι ἡ στρατηγική οικοδόμησις οχυρώσεων στις παράκτιες πόλεις της Πελοποννήσου συνιστᾷ αναχρονισμό. Την ἀποψη αὐτή τη στηρίζει σε μια ἔμμεση μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία οι Αθηναῖοι θα μπορούσαν ἤδη ἀπὸ το 431 π.Χ. να καταλάβουν την χερσόνησο των Μεθάνων, στην ακτή της Αργολίδας, και να την μετατρέψουν σε βάση των στρατιωτικῶν τους επιχειρήσεων. Κάτι τέτοιο, ὁμως, δεν ἐγένετο ἀπὸ το 425 π.Χ., ὅταν τα γεγονότα της Πύλου εἶχαν δείξει πλέον τὴ δυνατότητα ἐπιχειρησμοῦ της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ο De Wet (1969: 107) πιστεύει ὅτι, παρόλο που στα χρόνια του Περικλή δεν πραγματοποιήθηκε κανένας ἐπιχειρησμός στην περιοχή της Πελοποννήσου, δεν ἀναιρεῖται τὸ γεγονός ὅτι αποτελοῦσε μέρος της στρατηγικῆς του και πως θα το ἐπράττε αν βρισκόταν ἡ κατάλληλη ευκαιρία. Πρόκειται για ἕνα δυσεπίλυτο ζήτημα, καθὼς οι ιστορικές μαρτυρίες δεν επαρκούν για να οδηγηθούμε με ἀσφάλεια σε ἕνα βέβαιο συμπέρασμα.

¹⁰¹ Foster, 2010: 146.

¹⁰² Βλ. παρακάτω κεφάλαιο 7, σελ. 93-96.

σε αντίθεση με τους Σπαρτιάτες, δεν εξαρτώνται άμεσα από τη γη τους, καθώς διαθέτουν πλούσιες και πολυάριθμες κτήσεις στο εξωτερικό. Επιπλέον, έχοντας στον νου του το παράδειγμα του Θεμιστοκλή, ο οποίος πρώτος οραματίστηκε τη μετατροπή της Αθήνας σε μια απρόσβλητη θαλάσσια δύναμη, προτρέπει τον λαό του να εγκαταλείψει τις εξοχικές κατοικίες και τα κτήματά του στην Αττική και να στρέψει την αμυντική του προσπάθεια στην προστασία της πολιτείας και της θαλασσοκρατορίας τους, μεταμορφώνοντας την Αθήνα σε νησί (Θουκ. 1.143.5 *σκέψασθε δέ· εἰ γὰρ ἤμεν νησιῶται, τίνες ἂν ἀληπιότεροι ἦσαν;* Και σκεφτείτε· αν ήμασταν νησιώτες, ποιοι θα ήταν πιο άτρωτοι από εμάς;). Προσπαθεί να αποτρέψει τους Αθηναίους από μια άμεση σύγκρουση με το Σπαρτιατικό πεζικό, καθώς γνωρίζει ότι μια τέτοια επιλογή θα σήμαινε τεράστιο ρίσκο και θα εγκυμονούσε κινδύνους σημαντικότερους από τους προφανείς, όπως η ενθάρρυνση συμμαχικών αποσχίσεων σε περίπτωση Αθηναϊκής ήττας. Επομένως, οι Αθηναίοι θα πρέπει πάνω απ' όλα να προστατεύσουν το έμψυχο δυναμικό του κράτους, μένοντας πίσω από τα απόρθητα τείχη τους. Για το λόγο αυτό συνιστά την εκούσια καταστροφή των ιδιοκτησιών τους ως ένδειξη περιφρόνησης κατά των Σπαρτιατών (Θουκ. 1.143.5).¹⁰³

καὶ εἰ ὄμην πείσειν ὑμᾶς, αὐτοὺς ἂν ἐξελθόντας ἐκέλευον αὐτὰ δηῶσαι καὶ δεῖξαι Πελοποννησίοις ὅτι τούτων γε ἔνεκα οὐχ ὑπακούσεσθε.

Και αν νόμιζα πως θα σας έπειθα, θα σας συμβούλευα να βγείτε εσείς οι ίδιοι να τα καταστρέψετε και να δείξετε έτσι στους Πελοποννησίους ότι δε θα υποχωρήσετε γι' αυτά.

Για την αντιμετώπιση της επικείμενης απειλής, όμως, θέτει έναν απαράβατο όρο: να μην επιδιώξουν την εξάπλωση της αρχής τους όσο διαρκέσει ο πόλεμος (Θουκ. 1.144.1

¹⁰³ Foster, 2010: 149. Ίσως πρόκειται για μια ακραία συμβουλή, που δεν προοριζόταν όμως να εκληφθεί κατά γράμμα, δεδομένου ότι το Αθηναϊκό ιππικό με συχνές εφόδους στην Αττική προσπαθούσε να αναχαιτίσει τα Σπαρτιατικά στρατεύματα (Θουκ. 2.22.2)· βλ. Hornblower, 2005: 273. Ο Θουκυδίδης αργότερα μας πληροφορεί ότι οι Αθηναίοι δυσανασχετούσαν όταν έβλεπαν από τα τείχη να καταστρέφεται η περιουσία τους και κατηγορούσαν τον Περικλή, επειδή τους απέτρεπε από το να πολεμήσουν (Θουκ. 2.21). Τον δεύτερο χρόνο, μάλιστα, επιχείρησαν ανεπιτυχώς να συνθηκολογήσουν με τους Λακεδαιμονίους (Θουκ. 2.59). Πρόκειται για μια αντίδραση που δικαιολογείται απόλυτα, καθώς οι Αθηναίοι, σύμφωνα με την ιδέα της αυτοχθονίας, ήταν συνδεδεμένοι πολύ στενά με την γενέθλια γη τους και τους ήταν επώδυνο να την βλέπουν να καταστρέφεται, βλ. Azoulay, 2015: 73. Επίσης, το σχέδιο αυτό αντίκειται στα πατροπαράδοτα έθιμα των αρχαίων Ελλήνων, σύμφωνα με τα οποία η ανδρεία στο πεδίο της μάχης αποτελεί την υψηλότερη ανθρώπινη αρετή. Βλ. Kagan, 2004: 99-100· Azoulay, 2015: 70-71.

ἀρχὴν τε μὴ ἐπικτᾶσθαι ἅμα πολεμοῦντες καὶ κινδύνους ἀθαιρέτους μὴ προστίθεσθαι). Ο Περικλῆς φοβάται ὅτι ἡ υπεραισιόδοξη φύση των Αθηναίων ενδεχομένως τους οδηγῆσει σε σφάλματα, τα οποία θα φαλκιδεύσουν τὴν πολεμική τους παρασκευή. Γι' αὐτό ἐπιλέγει να συγκρατήσῃ τις ἡγεμονιστικὲς βλέψεις τῆς πόλης του, ἐπισημαίνοντας τους κινδύνους που ἐλλοχεύει μὴ τέτοια ἐπιλογή. Ὅπως πολὺ εὐστοχα ἐπισημαίνει ὁ Πλατιάς, ὁ Περικλῆς πρέπει να εἶχε ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ ὑπερεξάπλωση τῆς ἀρχῆς τους θα ἐξαντλούσε τους στρατιωτικὸς πόρους τοῦ κράτους, θέτοντας τὴν ὑπόστασή του σε κίνδυνο.¹⁰⁴

Τέλος, ἐμμένοντας στὴν ἀπόφασή του να μὴν υποκύψουν στὶς Σπαρτιατικὲς ἀπαιτήσεις, ὑποδεικνύει στους Αθηναίους τὴν ἀποστολὴ πρεσβειῶν, με τις οποίες θα ζητήσουν ἓνα *quid pro quo*, προκειμένου να προβούν κι αὐτοὶ στὴν ικανοποίηση των ἀντίπαλων διεκδικήσεων (Θουκ. 1.144.2):

νῦν δὲ τούτοις ἀποκρινάμενοι ἀποπέμψωμεν, Μεγαρέας μὲν ὅτι ἐάσομεν ἀγορᾶ καὶ λιμέσι χρῆσθαι, ἦν καὶ Λακεδαιμόνιοι ξενηλασίας μὴ ποιῶσι μήτε ἡμῶν μήτε τῶν ἡμετέρων ζυμμάχων(οὔτε γὰρ ἐκεῖνο κωλύει ἐν ταῖς σπονδαῖς οὔτε τόδε), τὰς δὲ πόλεις ὅτι αὐτονόμους ἀφήσομεν, εἰ καὶ αὐτονόμους ἔχοντες ἐσπείσαμεθα, καὶ ὅταν κάκεῖνοι ταῖς ἑαυτῶν ἀποδώσι πόλεις μὴ σφίσι [τοῖς Λακεδαιμονίοις] ἐπιτηδείως αὐτονομεῖσθαι, ἀλλ' αὐτοῖς ἐκάστοις ὡς βούλονται· δίκας τε ὅτι ἐθέλομεν δοῦναι κατὰ τὰς ζυνήκας, πολέμου δὲ οὐκ ἄρξομεν, ἀρχομένους δὲ ἀμυνόμεθα.

Τώρα, ὅμως, ας στείλουμε πίσω τους πρέσβεις, ἀπαντώντας τους ὅτι θα ἐπιτρέψουμε στους Μεγαρεῖς να χρησιμοποιοῦν τὴν ἀγορὰ καὶ τὰ λιμάνια μας, ἀν καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι καταργήσουν τις ξενηλασίες ἐναντίον μας καὶ ἐναντίον των συμμάχων μας (γιατί οὔτε τὸ ἓνα παρεμποδίζεται ἀπὸ τις σπονδὲς οὔτε τὸ ἄλλο) καὶ ὅτι θ' ἀφήσουμε τις πόλεις αὐτόνομες, ἀν εἶχαν αὐτονομία ὅταν κάναμε τις σπονδὲς, ὅταν κι ἐκεῖνοι ἀποδώσουν στὶς δικές τους πόλεις αὐτονομία ὄχι σύμφωνα με αὐτό που συμφέρει αὐτοῦς [τους Λακεδαιμονίους] ἀλλὰ σύμφωνα με τὴ βούληση τῆς καθεμίας ξεχωριστά· ἐπίσης ὅτι ἐπιθυμοῦμε διαιτησία σύμφωνα με τις

¹⁰⁴ Πλατιάς, 2020: 99.

συνθήκες και ότι δεν θα ξεκινήσουμε τον πόλεμο εμείς, αν όμως τον ξεκινήσουν εκείνοι θα αμυνθούμε.

Ο Περικλής, όμως, γνωρίζει πολύ καλά ότι οι Σπαρτιάτες θα απορρίψουν τις αντεκδικήσεις τους, καθώς επιθυμούν διακαώς τον πόλεμο. Πρέπει, λοιπόν, να πείσει τους συμπολίτες του να λάβουν τα όπλα. Γι' αυτό τον λόγο, κλείνει την ομιλία του υπενθυμίζοντάς τους τους αγώνες που έδωσαν οι πρόγονοί τους για να μην υποδουλωθούν στον Περσικό ζυγό, το θάρρος, τη γενναιότητα και τη μεγαλοψυχία με τα οποία απομάκρυναν τους βαρβάρους και δημιούργησαν όλα όσα απολαμβάνουν αυτοί σήμερα. Επομένως, πρέπει να φανούν αντάξιοί τους και να πολεμήσουν τους εχθρούς τους με όλη τους τη δύναμη, προκειμένου να μεταλαμπαδεύσουν με τη σειρά τους στους απογόνους τους την αίγλη και το μεγαλείο της πόλης τους (Θουκ. 1.144.4).

Για να οργανώσει το πολιτικό του σχέδιο ο Περικλής μετέρχεται ποικίλα μέσα στρατιωτικής, οικονομικής, διπλωματικής, τεχνολογικής και ψυχολογικής φύσεως.¹⁰⁵ Τα τελευταία αποκαλύπτονται εντυπωσιακά στο λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί: όροι όπως «τόλημη», «ελπίδα», «πειθώ» και «κίνδυνος» απαντούν (με θετική σημασία) σε όλους τους Περικλείους λόγους,¹⁰⁶ εδώ όμως μετατρέπονται σε αποτελεσματικά μέσα πειθούς της Αθηναϊκής γνώμης. Πρόκειται για έννοιες που προσιδιάζουν απόλυτα στην Αθηναϊκή φύση και ο Περικλής τις χειρίζεται επιδέξια για να πετύχει τον σκοπό του.

Προχωρώντας τώρα σε μια ανάλυση της παραπάνω στρατηγικής, θα διαπιστώσουμε ότι πρόκειται για ένα ζήτημα που χρήζει ενδελεχούς διερεύνησης. Το μήνυμα που λανθάνει πίσω από τη φράση *ἀρχὴν τε μὴ ἐπικτᾶσθαι*, σε συνδυασμό με τη συμβουλή προς τους Αθηναίους να παραμείνουν πίσω από τα τείχη αποφεύγοντας μια ευθεία σύγκρουση με το Σπαρτιατικό πεζικό, φανερώνει την επιθυμία διεξαγωγής ενός αμυντικού πολέμου. Όμως, η ύπαρξη όχι μόνο «αμυντικών» αλλά και «επιθετικών» στοιχείων στις Αθηναϊκές κινήσεις των δύο πρώτων χρόνων του πολέμου ήγειρε αμφιβολίες σχετικά με το αν η στρατηγική του Περικλή ήταν πράγματι αμυντική, οδηγώντας την επιστημονική κοινότητα σε ποικίλες ερμηνείες του ακανθώδους αυτού προβλήματος. Αυτό που απασχόλησε κυρίως τους μελετητές είναι το γεγονός ότι οι συντηρητικοί σχεδιασμοί του Περικλή ήταν αδύνατον να καταλήξουν σε Αθηναϊκή

¹⁰⁵ Βλ. Πλατιάς, 2020: 100 κ.ε..

¹⁰⁶ Tompkins, 2013: 449.

νίκη, πράγμα που σημαίνει ότι ο Αθηναίος στρατηγός οδήγησε άσκοπα (;) την πόλη του σε έναν μακροχρόνιο και δαπανηρό πόλεμο. Οι μελετητές επιχειρήσαν να εξηγήσουν την παραπάνω αδυναμία υποστηρίζοντας ότι το σχέδιο του Περικλή ήταν πολύ πιο επιθετικό στην αρχή, όμως αναγκάστηκε να το εγκαταλείψει εξαιτίας απροσδόκητων συμφορών.¹⁰⁷ Άλλοι πάλι ισχυρίστηκαν ότι ο αιφνίδιος θάνατος του Περικλή στάθηκε εμπόδιο στην αποκάλυψη των επιθετικών του σχεδίων, ενώ πολλοί ότι απέκρυψε σκόπιμα τις επιθετικές του προθέσεις για να αιφνιδιάσει τους αντιπάλους του.¹⁰⁸

Οι υπέρμαχοι των παραπάνω απόψεων θεώρησαν την κατάληψη του Θρονίου στις ακτές της Λοκρίδας (Θουκ. 2.26), την προσέγγιση του Θράκα ηγεμόνα Σιτάλκη (Θουκ. 2.29), την κυρίευση του Σολλίου και του Αστακού στα παράλια της Ακαρνανίας (Θουκ. 2.30.1), τον προσεταιρισμό της Κεφαλληνίας (Θουκ. 2.30.2), την εισβολή στη Μεγαρίδα (Θουκ. 2.31) και την επίθεση στην Επίδαυρο (Θουκ. 2.56) ενδείξεις της επιθετικής πολιτικής του Περικλή: «Το να μιλάμε για έναν αποκλειστικά αμυντικό πόλεμο φαίνεται, επομένως, να αντιφάσκει με τα στοιχεία» καταλήγει ο De Wet,¹⁰⁹ ενώ ο Champers αποδέχεται και αυτός την επεκτατική στρατηγική του Περικλή σε Βορρά και Δύση.¹¹⁰ Ο Holladay, από την άλλη, προσπαθώντας ίσως να συμβιβάσει την παραπάνω αντίφαση, διατείνεται ότι η εντολή που έδωσε ο Περικλής στους Αθηναίους να μην επιχειρήσουν να επεκτείνουν την ηγεμονία τους δεν μπορεί να ληφθεί απολύτως κυριολεκτικά και ότι πιθανόν να επικροτούσε τέτοιες προσπάθειες μόνο όταν δεν συνεπάγονταν μεγάλους κινδύνους για το Αθηναϊκό κράτος.¹¹¹

Στον αντίποδα των παραπάνω απόψεων, μια σημαντική πλειάδα μελετητών τάσσεται υπέρ ενός αμυντικού στρατηγικού σχεδιασμού. Ο De ste Croix υποστηρίζει ότι «η στρατηγική του Περικλή μπορεί να χαρακτηριστεί καλύτερα ως κυρίως (και αναγκαστικά) αμυντική με κάποια σημαντικά επιθετικά στοιχεία». Η αναγκαιότητα ενός αμυντικού πολέμου πηγάζει, σύμφωνα με την άποψή του, από την αδυναμία της Αθήνας να διεξαγάγει μια ευθεία σύγκρουση με τις πολυπληθέστερες χερσαίες δυνάμεις της Σπάρτης. Ο Περικλής, γνωρίζοντας καλά την παραπάνω κατάσταση, δεν μπορούσε να ελπίζει ότι θα νικούσε τον πόλεμο με τον παραδοσιακό τρόπο, γι' αυτό

¹⁰⁷ Βλ. Champers, 1957: 82 και Holladay, 1978: 399.

¹⁰⁸ Holladay, 1978: 399.

¹⁰⁹ De Wet, 1969: 111.

¹¹⁰ Champers, 1957: 83.

¹¹¹ Holladay, 1978: 400, 402.

εφήρμοσε μια καινοφανή στρατηγική εξουθένωσης του αντιπάλου (Ermattungstrategie). Σκοπός του, δηλαδή, ήταν η ψυχολογική εξάντληση του αντιπάλου και των συμμάχων του με τη σταδιακή ρήξη στο εσωτερικό της Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Αν απογύμωνε τη Σπάρτη από τους συμμάχους της, θα μπορούσε να ελπίζει στη «νίκη» της πόλης του. Δεν πρόκειται, όμως, για νίκη με την κυριολεκτική σημασία του όρου, γεγονός που δηλώνεται ολοφάνερα με τη χρήση των λέξεων *περιγίγνεσθαι* και *περιεῖναι*.¹¹²

Την άποψη του De ste Croix εγκολπώνεται ο Kagan, ο οποίος συμπληρώνει ότι, εξαιτίας των διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στις ευάλωτες παράκτιες πολιτείες και τις ασφαλέστερες πολιτείες της ενδοχώρας, οι Αθηναίοι με τις επιδρομές τους στα παράλια της Πελοποννήσου θα προκαλούσαν την ψυχολογική (κυρίως) κατάπτωση των πρώτων, προκαλώντας έτσι διενέξεις στο εσωτερικό της Συμμαχίας τους. Αυτό θα αποκάλυπτε στους Πελοποννησίους τις αδυναμίες τους και θα τους οδηγούσε σε διαπραγματεύσεις με την αντίπαλη πλευρά.¹¹³

Ο κύριος στόχος των Αθηναίων ήταν να διατηρήσουν την ηγεμονία τους αλώβητη και να προστατεύσουν το ανθρώπινο δυναμικό του κράτους τους από τις πολεμοχαρείς φάλαγγες των Πελοποννησίων. Για να το πετύχουν αυτό, λοιπόν, όφειλαν να συγκεντρωθούν πίσω από τα απόρθητα τείχη τους και να παραχωρήσουν στον εχθρό τις ιδιοκτησίες τους στην Αττική, προωθώντας έναν αμυντικό πολεμικό σχεδιασμό.¹¹⁴ Βέβαια, πρέπει να τονίσουμε ότι ο Περικλής δεν υποστήριζε την αποχή από κάθε σύγκρουση, αλλά ότι απλώς είχε επιλέξει μια μορφή πολέμου έναντι μιας άλλης: τη μάχη στη θάλασσα αντί για τη μάχη στη στεριά.¹¹⁵

Θα μπορούσε, όμως, να αναρωτηθεί κανείς πού αποσκοπούσαν οι επιθετικές επιχειρήσεις των δύο πρώτων χρόνων του πολέμου, εφόσον ο πόλεμος που διεξήγαγαν οι Αθηναίοι ήταν κυρίως αμυντικός. Την απάντηση στο ερώτημα αυτό την δίνει ο Lewis, ο οποίος ερμηνεύει αυτές τις επιχειρήσεις ως αντίποινα στη δήωση της Αττικής, με σκοπό να οδηγηθούν οι Σπαρτιάτες σε συμβιβασμό.¹¹⁶ Μια τέτοια εξήγηση

¹¹² De Ste Croix, 2005: 327-329.

¹¹³ Kagan, 2004: 98-99.

¹¹⁴ Finley, 2010: 147.

¹¹⁵ Azoulay, 2015: 74.

¹¹⁶ Lewis, 1992: 381-382.

συμβαδίζει απόλυτα με τις προθέσεις του Περικλή, καθώς - όπως είδαμε - είχε προτείνει την τακτική αυτή στους συμπολίτες του.¹¹⁷ Το πιο πιθανό είναι ότι ο Περικλής, μετά τις στρατιωτικές αποτυχίες της πόλης του κατά τον πρώτο Πελοποννησιακό Πόλεμο, θέλησε να αποφύγει την υπερεξάπλωση της Αθηναϊκής ηγεμονίας και να περιορίσει τις πολεμικές της δράσεις στις απολύτως αναγκαίες για την ομαλή έκβαση του πολέμου. Επομένως, οι επιθετικές κινήσεις που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια της στρατηγίας του φαίνεται να συνάδουν με το πολεμικό του πρόγραμμα, σε αντίθεση με τις πολύ πιο επιθετικές ενέργειες που διέπραξαν - όπως θα δούμε παρακάτω - οι διάδοχοί του.

Συνοψίζοντας, η Αθήνα απειλείται σοβαρά από έναν πόλεμο που κρίνεται πλέον αναπόφευκτος. Οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους εποφθαλμιούν εδώ και καιρό τη δύναμή της και θα κάνουν τα πάντα προκειμένου να ανακόψουν την εξάπλωσή της. Ο Περικλής, έχοντας βαθιά επίγνωση της κατάστασης και των δυνατοτήτων της πόλης του, διαβεβαιώνει τους συμπολίτες του ότι η κατά μέτωπο σύγκρουση με τα Σπαρτιατικά στρατεύματα θα συνεπαγόταν τεράστιο ρίσκο και κινδύνους τόσο για τους ίδιους όσο και για το κράτος τους. Έχοντας ως αφετηρία σκέψης την αδυναμία του Αθηναϊκού πεζικού να αντιμετωπίσει το πολυαριθμότερο Σπαρτιατικό πεζικό, καταστρώνει ένα αμυντικό στρατηγικό σχέδιο εξουθένωσης του αντιπάλου. Με τα μεγάλα της τείχη η Αθήνα είναι απόρθητη και με το αξιόμαχο ναυτικό της αήττητη. Αυτά αποτελούν τα μεγαλύτερα πλεονεκτήματα του Αθηναϊκού κράτους και αυτά θα αξιοποιήσει ο Περικλής στο σχέδιό του. Προϋπόθεση για την ορθή υλοποίηση του σχεδίου του, βέβαια, είναι να μην επιχειρήσουν να επεκτείνουν την κυριαρχία τους όσο διαρκέσει ο πόλεμος. Φαίνεται, λοιπόν, πως προκρίνει μια αμυντική τακτική, καθώς στην παρούσα στιγμή ο κύριος στόχος της Αθήνας είναι η διατήρηση του status quo της ηγεμονίας της.

Καταληκτικά, η δημηγορία του Περικλή θα λέγαμε πως ολοκληρώνει την ανάλυση των ποικίλων αποχρώσεων της Αθηναϊκής δύναμης, δίνοντάς μας όλες τις απαραίτητες πληροφορίες προτού η αφήγηση περάσει στα ίδια τα στρατιωτικά γεγονότα. Φυσικά, η

¹¹⁷ Θουκ. 1.143.4 «Εάν έρθουν με το πεζικό τους στη χώρα μας, εμείς θα πάμε στη δική τους με τα καράβια μας και θα είναι πολύ χειρότερο να καταστραφεί κάποιο μέρος της Πελοποννήσου από το να καταστραφεί ολόκληρη η Αττική» (*ἤν τε ἐπὶ τὴν χώραν ἡμῶν πεζῆ ἴωσιν, ἡμεῖς ἐπὶ τὴν ἐκείνων πλευσούμεθα, καὶ οὐκέτι ἐκ τοῦ ὁμοίου ἔσται Πελοποννήσου τε μέρος τι τμηθῆναι καὶ τὴν Ἀττικὴν ἅπασαν*).

τραγικότητα στα λόγια του είναι εμφανής σε όλους εμάς που γνωρίζουμε την εξέλιξη του πολέμου, ωστόσο η δύναμη του λόγου του μας παρασύρει να συναινέσουμε στις αισιόδοξες βλέψεις του.¹¹⁸

¹¹⁸ Connor, 1985: 51.

Κεφάλαιο 4ο

Ο «*ἀγήρως ἔπαινος*» της αθηναϊκής δημοκρατίας (Θουκ. 2. 35-46)

Στο τέλος του πρώτου έτους των πολεμικών αναμετρήσεων, κατά το πατροπαράδοτο έθιμο, οι Αθηναίοι οργάνωσαν *δημοσία δαπάνη* την καθιερωμένη τελετή για την ταφή των νεκρών της πόλης. Σύμφωνα με τις ταφικές παραδόσεις της εποχής, οι οποίες χρονολογούνται από την εποχή του Σόλωνα (6^{ος} αι. π.Χ.), ο ενταφιασμός των νεκρών πολεμιστών πραγματοποιούνταν σε ένα δημόσιο σήμα *ἐπὶ τοῦ καλλίστου προαστείου τῆς πόλεως*, τον Κεραμεικό, και συνοδευόταν από έναν επικήδειο λόγο, με σκοπό την εξύμνηση όσων θυσιάστηκαν για την πατρίδα τους. Ο Θουκυδίδης ενσωματώνει στο έργο του, εν είδει εισαγωγής, μια διεξοδική περιγραφή της τελετής, με την οποία πληροφορούμαστε όλες τις λεπτομέρειες της εθιμοτυπικής διαδικασίας που ακολουθούσε η πόλη για την απότιση φόρου τιμής στους νεκρούς της (Θουκ. 2.34.1-5). Συγχρόνως, σημειώνει ότι την εκφώνηση των επικήδειων λόγων αναλάμβαναν σύμφωνα με το έθιμο αρετοί δημόσιοι άρχοντες με αδιαφιλονίκητο κύρος και σύνεση (Θουκ. 2.34.6), χαρακτηριστικά που εγκολπώνεται σε ύψιστο βαθμό η προσωπικότητα του Περικλή. Ήταν φυσικό, λοιπόν, οι Αθηναίοι να εμπιστευθούν τον έπαινο για τους πρώτους νεκρούς του πολέμου στην προεξάρχουσα πολιτική φυσιογνωμία της πόλης τους: «Γι' αυτούς εδώ, λοιπόν, τους πρώτους νεκρούς, επιλέχθηκε να μιλήσει ο Περικλής, ο γιος του Ξανθίππου» (Θουκ. 2.34.8 *ἐπὶ δ' οὖν τοῖς πρώτοις τοῖσδε Περικλῆς ὁ Ξανθίππου ἤρέθη λέγειν*).

Η μακραίωνη παράδοση των επιτάφιων λόγων - εκτός από τον ύμνο για τους αδικοχαμένους νεκρούς του πολέμου – όριζε και την υποχρέωση των ρητόρων να εγκωμιάσουν την αττική γη και την αυτοχθονία των Αθηναίων, να εξυμνήσουν το πολίτευμα και τους νόμους της πόλης τους και να πλέξουν έναν πλατύ έπαινο των λαμπρών πολεμικών άθλων του μυθικού και ιστορικού παρελθόντος.¹¹⁹ Ο λόγος του Περικλή όμως παρεκκλίνει από αυτή την τυπική διάρθρωση, σε βαθμό που να εγείρει σοβαρές αμφιβολίες για την ιστορικότητα του. Ο έπαινος για τους νεκρούς του πολέμου (Θουκ. 2.41.5-2.42), που αποτελεί και το κύριο ζητούμενο του λόγου, παρουσιάζεται με συντομία και απομακρύνεται από τις ιστορικές συγκυρίες του 431 π.Χ., τόσο μάλιστα

¹¹⁹ Θεοδωρακόπουλος, 2021: 14.

που θα μπορούσε να εκφωνηθεί για τους νεκρούς οποιουδήποτε πολέμου. Επιπλέον, η στερεοτυπική αναφορά στην αττική γη και την αυτοχθονία των Αθηναίων, βασικό στοιχείο της φυλετικής τους κληρονομιάς και πηγή της υπερηφάνειας τους, παρόλο που αποτελούσε πρωταρχικό μέλημα όλων των άλλων ρητόρων, εδώ περιορίζεται μονάχα σε μια φράση: *τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες* (Θουκ. 2.36.1). Ακολούθως, και ο έπαινος των ηρωικών προγόνων, οι οποίοι *δι' ἀρετὴν* κληροδότησαν την πολιτεία ελεύθερη στους απογόνους τους, τυχαίνει μιας αδρομερούς μνείας στον *Επιτάφιο* του Περικλή (Θουκ. 2.36.1). Τέλος, τα πολεμικά κατορθώματα της μυθικής εποχής και των περασμένων ιστορικών χρόνων, που παραδοσιακά αναπτύσσονταν διεξοδικά σε αυτούς τους λόγους, εδώ αποσιωπούνται και παραλείπονται εντελώς (Θουκ. 2.36.4). Αντ' αυτού, το μεγαλύτερο μέρος της ομιλίας αφιερώνεται στον ύμνο της Αθηναϊκής πολιτείας (Θουκ. 2.37-41.4). Φαίνεται, δηλαδή, πως βασικός στόχος του Περικλή δεν ήταν τόσο η εξύμνηση των προκείμενων νεκρών, όσο η απότιση φόρου τιμής στο πολίτευμα και τους *τρόπους* της πόλης που πρωτοστάτησε όσο καμία άλλη στην άνθιση της πνευματικής ζωής των Ελλήνων.¹²⁰

Η παραπάνω διαπίστωση επιβεβαιώνεται και από την ασυνήθιστη επιλογή του αγορητή να διαιρέσει το ακροατήριό του σε δύο κατηγορίες: στους *ζυνειδότας* και *εὔνους* ακροατές και σ' αυτούς που είναι *ἄπειροι* αυτού του μεγάλου έργου και γι' αυτό *διὰ φθόνον* θα πιστέψουν ότι όσα λέγονται είναι υπερβολές (Θουκ. 2.35.2).¹²¹ Πρόκειται για έναν διαχωρισμό που δεν μπορεί να είναι ρεαλιστικός σε σχέση με την ιστορική πραγματικότητα του 431 π.Χ., καθώς δεν μπορούμε να φανταστούμε ποιοι μπορεί να ήταν *ἄπειροι* των πολεμικών και πολιτικών εξελίξεων σε μια δημοκρατική πολιτεία, η οποία εξ ορισμού της προϋπέθετε την ενεργό συμμετοχή όλων των πολιτών

¹²⁰ Κακριδής, 1970: 50-51.

¹²¹ Κακριδής, 1970: 51. Ο Κακριδής και αλλού υπερασπίζεται σθεναρά την άποψη ότι ο διαχωρισμός αυτός δεν μπορεί να οφείλεται σε τεχνάσματα της ρητορικής τέχνης, τα οποία συνήθιζαν να χρησιμοποιούν οι αγορητές για να κερδίσουν την εύνοια του ακροατηρίου τους (η άποψη αυτή έχει υποστηριχθεί ευρέως), αλλά ότι πρόκειται για μια συνειδητά μεθοδευμένη αναφορά που αφορά την πρόσληψη του έργου από τις επερχόμενες γενιές. Αυτό επιβεβαιώνεται, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, και από την μεγαλύτερη έκταση που καταλαμβάνει η ανάπτυξη που αναφέρεται στους *ἀπίρους* και φθονερούς ακροατές αυτού του λόγου βλ. Κακριδής, 1998: 4-9. Ο Gomme (1956: 104) απορρίπτει την παραπάνω άποψη, υποστηρίζοντας ότι ο Κακριδής κατέληξε σε αυτό το λανθασμένο συμπέρασμα, επειδή συνέκρινε τον Περικλεϊκό επιτάφιο λόγο με άλλους μεταγενέστερους, στους οποίους δεν βρίσκουμε καμία νύξη για το ακροατήριο. Αντιθέτως, σημειώνει πως τέτοιου είδους παραδοξότητες και γενικεύσεις αρμόζουν περισσότερο σε παλαιότερους συγγραφείς, όπως ο Ευριπίδης, ο Πρωταγόρας και ο Πρόδικος.

στον δημόσιο βίο.¹²² Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ο Περικλής αναφέρεται σε όσους ξένους τύχαινε να βρίσκονται στην πόλη τους εκείνη την εποχή. Όμως, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει πιστευτό, εννοούμενου ότι οι ξένοι άρχιζαν να συρρέουν στην Αθήνα την άνοιξη κατά τις μεγάλες θρησκευτικές εκδηλώσεις της πόλης, και όχι στην αρχή του χειμώνα, εποχή κατά την οποία πραγματοποιούνταν οι παραπάνω ταφικές παραδόσεις. Επομένως, το πραγματικό ακροατήριο του λόγου δεν είναι οι Αθηναίοι της αρχής του πολέμου, αλλά η μεταπολεμική γενιά της εποχής του 400, μια γενιά που γαλουχείται μέσα σε μια πόλη ταπεινωμένη, βιώνοντας καθημερινά τις συνέπειες της ολέθριας ήττας τους. Το εάν πράγματι ο Περικλής εκφώνησε έναν επιτάφιο λόγο για τους πρώτους νεκρούς του πολέμου δεν το γνωρίζουμε. Οι ενότητες που έχουν συμπεριληφθεί όμως στο έργο του ιστορικού είναι στον μεγαλύτερο βαθμό δημιουργία του ίδιου του Θουκυδίδη.¹²³

Ο Θουκυδίδης, επιστρέφοντας στην Αθήνα μετά τη γενική αμνηστία που παραχωρήθηκε στο τέλος του πολέμου, αντίκρισε μια πόλη κατεστραμμένη, εξαθλιωμένη από τα οδυνηρά γεγονότα που προηγήθηκαν, αποκομμένη από τον υπόλοιπο κόσμο, του οποίου άλλοτε υπήρξε ηγεμόνας. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, όπως ήταν φυσικό, οι άνθρωποι ένιωθαν τεράστια απογοήτευση και δυσαρέσκεια για τα δεινά που υπέστησαν και άρχιζαν να αμφιβάλλουν για το εάν άξιζε τελικά να γίνει αυτός ο πόλεμος. Ο κύριος υπαίτιος του πολέμου ήταν γι' αυτούς ο Περικλής. Έτσι, οι κατηγορίες στράφηκαν εναντίον του και εναντίον της στρατηγικής που αυτός σχεδίασε στις παραμονές του πολέμου. Όμως, ο Θουκυδίδης πίστευε αταλάντευτα πως ο πόλεμος δεν χάθηκε λόγω της ανικανότητας της Αθήνας να νικήσει, αλλά λόγω του πρόωρου και αιφνίδιου θανάτου του Περικλή και των ανάξιων διαδόχων του να συνεχίσουν το

¹²² Ο Sicking (1995: 409-410) υποστηρίζει ότι ο διαχωρισμός αυτός είναι ρεαλιστικός· οι ευνοϊκά διακείμενοι ακροατές είναι, σύμφωνα με τον μελετητή, όλοι όσοι συμμετείχαν στις πολεμικές αναμετρήσεις του 431 π.Χ. και, επομένως, γνώριζαν από την προσωπική τους εμπειρία τα τεκταινόμενα, ενώ οι *ἀπείροι* είναι όσοι Αθηναίοι δεν πολέμησαν τον πρώτο χρόνο και γι' αυτό ήταν ανίδεοι όσων είχαν συντελεστεί στα πεδία των μαχών. Έτσι, η συμμετοχή των πρώτων στον πόλεμο θα τους έκανε να αισθάνονται ότι όσα ειπώθηκαν υπολείπονταν από αυτά που ήθελαν να ακούσουν και από αυτά που γνώριζαν, ενώ η αποχή των δεύτερων θα τους οδηγούσε στον φθόνο και τη ζήλια. Για τον Sicking ο διαχωρισμός αυτός αποτελεί έναν επιδέξιο ρητορικό ελιγμό εκ μέρους του Περικλή, ο οποίος - με το βάρος να πέφτει στους *ἀπείρους* και φθονερούς - αποφεύγει έτσι να παρουσιάσει τα πενιχρά αποτελέσματα του πρώτου πολεμικού έτους ως μεγάλη επιτυχία. Με άλλα λόγια, υποστηρίζει ότι ο Περικλής, υπονοώντας ότι η έλλειψη ενθουσιασμού που έδειξαν ορισμένοι συμπολίτες τους υποκινούνταν από ζήλια και υστεροβουλία, επιδιώκει να τονώσει το ηθικό της πρώτης ομάδας, προκειμένου να συνεχίσει ακάθεκτη το πολεμικό της έργο.

¹²³ Κακριδής, 1970: 52· Κακριδής, 1998: 6.

έργο του (Θουκ. 2.65). Αν ο Περικλής ζούσε, η Αθήνα θα νικούσε. Αυτή ήταν η άποψη του ιστορικού, ο οποίος έπρεπε τώρα να αποκαταστήσει την ταπεινωτική εικόνα της Αθήνας και του πιο άξιου τέκνου της. Άρχισε, λοιπόν, να αναθεωρεί τα όσα είχε γράψει μέχρι εκείνη τη στιγμή, προκειμένου να χωρέσει μέσα στις σελίδες του έργου του έναν ύμνο για το μεγαλείο της πόλης που τον ανέθρεψε και να δικαιώσει στα μάτια των δυσαρεστημένων πολιτών εκείνης της εποχής τη φήμη του λαμπρότερου στρατηγού της.¹²⁴

Ο ύμνος αυτός προαναγγέλλεται από τον ρήτορα στην παράγραφο 2.36.4, η οποία ενέχει τη θέση ενός συμπληρωματικού προοιμίου. Σε αυτήν παρουσιάζονται επιγραμματικά τα γενεσιουργά αίτια της Αθηναϊκής πολιτείας, τα οποία θα αναλυθούν διεξοδικά στις επόμενες ενότητες του λόγου:¹²⁵

ἀπὸ δὲ οἷας τε ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ’ αὐτὰ καὶ μεθ’ οἷας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἷων μεγάλα ἐγένετο, ταῦτα δηλώσας πρῶτον εἶμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον, νομίζων ἐπὶ τε τῶ παρόντι οὐκ ἂν ἀπρεπῆ λεχθῆναι αὐτὰ καὶ τὸν πάντα ὄμιλον καὶ ἀστῶν καὶ ξένων ζύμφορον εἶναι ἐπακοῦσαι αὐτῶν.

Με ποιες όμως αρχές φτάσαμε σε αυτά και με ποιο πολίτευμα και με ποιον τρόπο ζωής αυτά έγιναν μεγάλα, αφού σας παρουσιάσω αυτά πρώτα, στη συνέχεια θα προχωρήσω στο εγκώμιο αυτών εδώ των νεκρών, επειδή νομίζω ότι στην παρούσα στιγμή δεν θα ήταν άπρεπο να ειπωθούν αυτά και θα ήταν ωφέλιμο να τα ακούει όλο το συγκεντρωμένο πλήθος, και οι ντόπιοι και οι ξένοι.

Η *ἐπιτήδευσις*, δηλαδή οι γενικές αρχές και αξίες που διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία του Αθηναϊκού κράτους, η *πολιτεία*, δηλαδή η μορφή του πολιτεύματος, όπως αυτό οργανώνεται με τους καθιερωμένους δημοκρατικούς θεσμούς και εκφράζεται σε όλες τις πτυχές του δημόσιου βίου, και οι *τρόποι*, η προσωπικότητα και νοοτροπία των πολιτών, συνιστούν τους θεμέλιους λίθους της μεγαλοσύνης της Αθηναϊκής

¹²⁴ Κακριδής, 1970: 56-58.

¹²⁵ Παπαχρυσόστομου, 2020: 119.

πολιτείας.¹²⁶ Πρόκειται γι' αυτά που δημιούργησαν οι πατέρες του έθνους και συνέχισαν με ζήλο *οί νυν έτι όντες έν τή καθεστηκυία ήλικία*, δηλαδή η γενιά του Περικλή. Συνεπώς, οι ενότητες που ακολουθούν δεν γράφτηκαν για να εξυμνήσουν μόνο τη δύναμη της Αθηναϊκής πολιτείας, αλλά και τους ανθρώπους που με τη σοφία τους την παρέδωσαν ισχυρή στους απογόνους τους, με προεξάρχοντα φυσικά τον Περικλή.

Ο ρήτορας ξεκινάει το εγκώμιο της Αθηναϊκής πολιτείας, εκθέτοντας τις βασικές αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος και τον τρόπο ζωής του Αθηναϊκού λαού, τους δύο κυρίαρχους άξονες πάνω στους οποίους στηρίχθηκε η ανάπτυξη του Αθηναϊκού κράτους. Θεωρεί πρώτη υποχρέωσή του να μιλήσει για την αυτάρκεια και τη σταθερότητα του Αθηναϊκού πολιτεύματος, στοιχεία που συνέβαλαν στην εύρυθμη λειτουργία της Αθηναϊκής πολιτείας, καθιστώντας την το αιώνιο πρότυπο πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης.¹²⁷ Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι η αξία του δημοκρατικού πολιτεύματος έγκειται στο γεγονός ότι δεν αποτελεί αντιγραφή ξένων πολιτευμάτων. Αντιθέτως, μετουσιώνεται στο κατεξοχήν πολιτειακό πρότυπο, που με τους θεσμούς του εμπνέει τα υπόλοιπα κράτη να το ακολουθήσουν (Θουκ. 2.37.1 *Χρώμεθα γάρ πολιτεία ού ζηλούση τούς τών πέλας νόμους, παράδειγμα δέ μάλλον αύτοί όντες τισίν ή μιμούμενοι έτέρους*).¹²⁸ Στη συνέχεια, με αποφθεγματικό τρόπο, διαγράφει το βασικό χαρακτηριστικό του δημοκρατικού πολιτεύματος (την ειδοποιό διαφορά του), τη συμμετοχή όλων των πολιτών στην εξουσία του κράτους: *διά τó ές πλείονας οίκεϊν*.¹²⁹ Πρόκειται για το αποστάλαγμα μιας μακροχρόνιας μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, στο οποίο περικλείεται ο τελικός ορισμός της δημοκρατίας: «Και ως προς το όνομα, βέβαια, έχει ονομαστεί δημοκρατία, επειδή την εξουσία ασκούν όχι οι λίγοι, αλλά οι πολλοί» (Θουκ. 2.37.1 *καί όνομα μέν διά τó μη ές όλίγους άλλ' ές πλείονας οίκεϊν δημοκρατία κέκληται*).

¹²⁶ Κακριδής, 1998: 18· Παπαχρυσόστομου, 2020:119-120.

¹²⁷ Παπαχρυσόστομου, 2020: 122-123.

¹²⁸ Σύμφωνα με την Παπαχρυσόστομου (2020: 124), πολλοί μελετητές εξέλαβαν το χωρίο αυτό ως νύξη στο πολιτειακό καθεστώς της Σπάρτης. Σύμφωνα με την παράδοση της αρχαίας πόλης, η νομοθεσία της αποδίδεται στον θρυλικό νομοθέτη Λυκούργο. Ταυτόχρονα, όμως, αρχαίοι συγγραφείς μαρτυρούν την μεταφορά αυτούσιων στοιχείων από το σύνταγμα της Κρητικής πολιτείας, βλ. Ηρόδοτος 1.65.4, Αριστοτέλης *Πολιτικά* 1272a1-13, Πλούταρχος *Λυκούργος* 4.1, Ξενοφών *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 1.2. Σε αντίθεση με την παραπάνω άποψη, ο Κακριδής (1998: 22-23) διατείνεται ότι εφόσον στο σημείο αυτό δεν γίνεται λόγος για την καταγωγή της Αθηναϊκής νομοθεσίας, είναι αβάσιμο να πιστεύει κανείς ότι πρόκειται για άδηλη σύγκριση του Αθηναϊκού και Σπαρτιατικού πολιτεύματος.

¹²⁹ Παπαχρυσόστομου, 2020: 125.

Ο ορισμός αυτός εμπλουτίζεται με τις τρεις θεμελιώδεις αρχές, που αποτελούν την πεμπτούσια του δημοκρατικού ιδεώδους: την ισονομία, την αξιοκρατία και την ελευθερία. Σε πρώτο βαθμό, το σύνταγμα της Αθηναϊκής πολιτείας διασφαλίζει την ισότητα - *τὸ ἴσον* - όλων των πολιτών απέναντι στους νόμους, στοιχείο που συμβάλει στην αρμονική συνύπαρξη και την ισορροπία των ανθρώπινων σχέσεων.¹³⁰ Για την ανέλιξη, όμως, στα δημόσια αξιώματα της πόλης θέτει ένα σημαντικό κριτήριο, την αρετή: *κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἔν τῳ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεόν ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται* (Θουκ. 2.37.1). Το σημασιολογικό βάρος της φράσης συγκεντρώνεται στον β' ὄρο σύγκρισης *ἢ ἀπ' ἀρετῆς*, που μαζί με το ρήμα *προτιμᾶται* διαμορφώνουν την ταυτότητα του Αθηναϊκού πολιτεύματος.¹³¹

Για την αρχαία ελληνική σκέψη η *ἀρετὴ* είναι ἀρρηκτα συνδεδεμένη με την έννοια της αριστοκρατίας, της οποίας αποτελεί κυρίαρχο προνόμιο. Συγγραφείς της αρχαϊκής εποχής τονίζουν ανελλιπῶς το αριστοκρατικό αυτό ιδεώδες, στοιχείο που δεν εκλείπει όμως και από τους κλασικούς χρόνους. Ωστόσο, η δημοκρατία της κλασικής Αθήνας κατορθώνει, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, να συγκεράσει αριστοκρατικές και δημοκρατικές μαζί αρχές σε μια καινούργια δημιουργική σύνθεση, γεφυρώνοντας το χάσμα ανάμεσα στα δύο πολιτειακά συστήματα του αρχαίου ελληνικού κόσμου.¹³² Έτσι, το αριστοκρατικό αυτό δικαίωμα, που παραδοσιακά περνούσε από γενιά σε γενιά, συνδέεται τώρα με την *ἀξίωσιν* του κάθε πολίτη και μεταφέρεται σε όλους ὅσοι είναι ικανοί να ωφελήσουν με τις πράξεις τους την κοινωνία.¹³³

Τέλος, η Αθηναϊκή πολιτεία εδράζεται σε ένα πνεύμα προσωπικής και πολιτικής ελευθερίας, απότοκο της υπευθυνότητας και του αυτοσεβασμού των πολιτών: αφενός, στις διαπροσωπικές σχέσεις των Αθηναίων απουσιάζει η εμπάθεια και η μισαλλοδοξία

¹³⁰ Βλ. Παπαχρυσόστομου, 2020: 126. Σύμφωνα με την παράδοση του Αθηναϊκού κράτους, η εισαγωγή των εννοιών της ισότητας και της ισοπολιτείας αποδίδεται στον μυθικό βασιλιά της Αθήνας Θησέα. Πβ. Θουκυδίδης 2.15.2, Πλούταρχος *Θησεύς* 24.2, 25.1, Πausanias 1.3.3.

¹³¹ Παπαχρυσόστομου, 2020: 130.

¹³² Κακριδής, 1998: 26-27. Το ζήτημα της ταυτότητας της Αθηναϊκής δημοκρατίας έχει απασχολήσει ευρέως τους μελετητές. Εκτός από την ερμηνεία του Κακριδή - ερμηνεία που έχουν δώσει πλείστοι άλλοι ερευνητές -, έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται για ένα δημοκρατικό πολίτευμα ενδεδυμένο απλώς τον μανδύα της αριστοκρατικής ορολογίας ή ότι πρόκειται για ένα ουτοπικό πολίτευμα, που ποτέ δεν εφαρμόστηκε στην πράξη. Επίσης, έχει επισημανθεί ότι ίσως πρόκειται απλώς για ένα μέσο εξύμνησης της πολιτικής του Περικλή, βλ. Andrews, 2004: 539-540. Στον αντίποδα των παραπάνω ερμηνειών βρίσκεται η εκτίμηση του Connor (2018: 170), ο οποίος υποστηρίζει ότι πρόκειται για μια πραγματική δημοκρατία, η οποία πηγάζει από τη βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση των πολιτών δημοκρατική κουλτούρα.

¹³³ Παπαχρυσόστομου, 2020: 131.

(Θουκ. 2.37.2), στοιχεία που λειτουργούν ανασχετικά για την ευμάρεια και εξέλιξη της κοινωνίας, ενώ, αφετέρου, στις σχέσεις των ανθρώπων με τους πολιτειακούς θεσμούς επικρατεί η εκούσια υπακοή στους γραπτούς και άγραφους νόμους της πόλης (Θουκ. 2.37.3). Η αντινομική αυτή σύζευξη που δημιουργείται με τις φράσεις *ἐλευθέρως πολιτεύομεν* - *διὰ δέος οὐ παρανομοῦμεν* συγκροτεί το ιδεολογικό - πολιτειακό πλαίσιο, μέσα στο οποίο διαμορφώνεται και αναπτύσσεται το Αθηναϊκό κράτος.¹³⁴

Η Αθηναϊκή πολιτεία, λοιπόν, συγκεντρώνει μια σειρά από αντιθέσεις,¹³⁵ οι οποίες την εξυψώνουν στο βάθρο της πολιτειακής οργάνωσης. Μέσα από αυτό το αντινομικό πλέγμα, δημιουργείται τελικά μια αρμονική σχέση πόλεως και πολίτη, που λειτουργεί ενθαρρυντικά για την ηθική και πολιτισμική πρόοδο της κοινωνίας.

Στη συνέχεια, πραγματοποιείται μια συνοπτική παρουσίαση των πολιτιστικών και οικονομικών δραστηριοτήτων της Αθήνας (Θουκ. 2.38): από τη μια, οι πλούσιες εορταστικές - ψυχαγωγικές εκδηλώσεις της πόλεως (αγώνες και θρησκευτικές τελετές)¹³⁶ προσφέρουν στον Αθηναίο πολίτη τη δυνατότητα να απομακρυνθεί από τον κάματο και τις στενοχώριες της καθημερινής ζωής και να ανανεώσει τις πνευματικές και ψυχικές του δυνάμεις, προκειμένου να ανταποκριθεί αποτελεσματικότερα στο επίμοχθο έργο του ως δημοκρατικού πολίτη, και, από την άλλη, η άνθιση της Αθηναϊκής εμπορικής ναυτιλίας - απότοκο της θαλάσσιας υπεροχής της (της θαλασσοκρατορίας της) - συντείνει στη συσσώρευση παντοειδών υλικών αγαθών από τα πέρατα του κόσμου (*ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα*). Οι τελευταίες δραστηριότητες έχουν ως απόρροια την υλική - οικονομική αυτάρκεια της Αθηναϊκής κοινωνίας, και, εν γένει, την ευημερία της πόλεως και των πολιτών της.¹³⁷

Ωστόσο, έκπληξη προξενεί το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης παραλείπει να αναφέρει τα μεγαλειώδη δημόσια θρησκευτικά οικοδομήματα της Αθήνας, μια προσφορά του ίδιου του Περικλή στη θρησκευτική παράδοση της πόλης του. Η παράλειψη αυτή

¹³⁴ Παπαχρυσόστομου, 2020: 133-134.

¹³⁵ Όσον αφορά την πολιτεία: *κρατείει ὁ δῆμος* - ισονομία, ισονομία - προτίμηση *ἀπ' ἀρετῆς*, προτίμηση *ἀπ' ἀρετῆς* - συμμετοχή των φτωχών· ὅσον αφορά τον πολίτη: ελευθερία - δέος, *καθ' ἡδονὴν τι δρᾷ* - υπακοή στους άρχοντες και τους νόμους, *οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας ἔχειν* - αίσχύνην ὁμολογουμένην μπροστά στους άγραφους νόμους, βλ. Κακριδής, 1998: 34.

¹³⁶ Πβ. *Αθηναίων Πολιτεία* 3.2.8, όπου ο ψευδο-Ξενοφών υπερτονίζει το πλήθος των εορταστικών εκδηλώσεων της Αθήνας, σημειώνοντας ότι οι Αθηναίοι γιόρταζαν *εορτάς ὅσας οὐδεμία τῶν Ἑλληνίδων πόλεων* και είχαν *εορτάς διπλάσιους ἢ οἱάλλοι*.

¹³⁷ Παπαχρυσόστομου, 2020: 138-141.

καταδεικνύει, σύμφωνα με τους μελετητές, τη θουκυδίδεια τάση για εξορθολογισμό και εκλογίκευση των ανεξήγητων περιστατικών της *Ιστορίας*. Πράγματι, ο Θουκυδίδης μέσα από το έργο του αναδεικνύει ως κύριο παράγοντα των ιστορικών εξελίξεων όχι το θείο, αλλά τον άνθρωπο και το *παρά λόγον* της τύχης.¹³⁸

Στην ενότητα που ακολουθεί (Θουκ. 2.39), ο Περικλής περνάει στην έκθεση της πολεμικής αγωγής των Αθηναίων, για να αναδείξει - μέσα από τη σύγκριση της Αθηναϊκής και Σπαρτιατικής πολεμικής παρασκευής - την ανωτερότητα της Αθηναϊκής πολιτείας και σε αυτόν τον τομέα. Έτσι, ενώ μέχρι τώρα η ανάπτυξη των στοιχείων της Αθηναϊκής πολιτείας γινόταν με τρόπο απόλυτο, χωρίς κάποια δηλωμένη συσχέτιση με τα στοιχεία μιας άλλης πόλης, με το κεφάλαιο αυτό εγκαινιάζεται ένας νέος τρόπος εξέτασης των Αθηναϊκών δεδομένων. Αυτό γίνεται εμφανές από την πρώτη κιόλας φράση του κεφαλαίου: *Διαφέρομεν δὲ καὶ ταῖς τῶν πολεμικῶν μελέταις τῶν ἐναντίων τοῖσδε* (Θουκ. 2.39.1). Αν και στην αρχή δεν αναφέρεται ρητά η ταυτότητα των *ἐναντίων*, η παρουσίαση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων της αντίπαλης πολιτείας μάς την προδίδει προτού την αποκαλύψει ο ίδιος ο Περικλής λίγο αργότερα: *οὔτε γὰρ Λακεδαιμόνιοι...*¹³⁹

Οι σκληροί νόμοι της Σπαρτιατικής πολιτείας, ο έλεγχος της έλευσης και εγκατάστασης ξένων πολιτών στη Σπάρτη - οι περίφημες ξηνηλασίες -, ο αδιάλειπτος φόβος μήπως φανερωθούν τα μυστικά της, η σκληρή άσκηση των πολιτών εξ απαλῶν ονύχων (Θουκ. 2.39.1 *καὶ ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθύς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται*) και, εν γένει, ο άσβεστος πόθος για δολιοφθορά και εξαπάτηση (*ἀπάταις*) των αντιπάλων της, υποβάλλουν τον Σπαρτιάτη σε έναν απάνθρωπο και ανελεύθερο τρόπο ζωής, στον οποίο κυριαρχεί ο καταναγκασμός και η υποδούλωση στους νόμους της πολιτείας. Σε αντιδιαστολή με αυτή την εικόνα, η Αθήνα παρουσιάζεται ως μια πολιτεία φιλόξενη, προσπελάσιμη από όλους τους ανθρώπους (εχθρούς και φίλους), η οποία δεν φοβάται μήπως αποκαλυφθούν οι πολεμικές της προετοιμασίες, διότι η υπεροχή της δεν στηρίζεται τόσο σ' αυτές όσο στην ευψυχία των πολιτών της (Θουκ. 2.39.1 *πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλεόν καὶ ἀπάταις ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ*).¹⁴⁰ Η ευψυχία, σε συνδυασμό με το αδούλωτο και

¹³⁸ Κακριδής, 1998: 36-37· Παπαχρυσοστόμου, 2020: 139.

¹³⁹ Κακριδής, 1998: 38-39.

¹⁴⁰ Κακριδής, 1970: 66-67.

φιλελεύθερο Αθηναϊκό πνεύμα, συνδράμει στην πολεμική ετοιμότητα και ανδρεία των Αθηναίων στρατιωτών, καθορίζοντας παράλληλα τη στάση της πόλεως στα ζητήματα αυτά.¹⁴¹ Έτσι, το αδεές και ανυπότακτο ήθος των Αθηναίων διαμορφώνει τις συνθήκες για έναν πιο ελεύθερο και ευχάριστο τρόπο ζωής (*άνειμένως διαιτώμενοι*), ο οποίος, ωστόσο, δεν τους απομακρύνει από την ανάληψη των κινδύνων για την υπεράσπιση της πολιτείας τους (*οὐδὲν ἤσσον ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν*).¹⁴² Όλα αυτά καθιστούν την Αθήνα άξια θαυμασμού (Θουκ. 2.39.4 *καὶ ἔν τε τούτοις τὴν πόλιν ἀξίαν εἶναι θαυμάζεσθαι καὶ ἔτι ἐν ἄλλοις*), προοικονομώντας τα επιτεύγματα του Αθηναϊκού πνεύματος που θα ακολουθήσουν στο επόμενο κεφάλαιο.¹⁴³

Η δημόσια και ιδιωτική δράση των Αθηναίων πολιτών υποκινούνται από τις βαθιά ριζωμένες πεποιθήσεις τους για την αξία της πολιτικής συμμετοχής (της πολιτικής αρετής) και της ανιδιοτελούς συμπαράστασης προς τους συμπολίτες τους (της κοινωνικής αρετής). Οι ριζοσπαστικές αυτές αρχές, σε συνδυασμό με τα υψηλά ιδανικά του κάλλους, της σοφίας και του μέτρου, σκιαγραφούν την ιδιοπροσωπία του Αθηναίου πολίτη, διαγράφοντας συγχρόνως το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η πολιτική της Αθήνας σε σύγκριση με εκείνη των άλλων πόλεων.¹⁴⁴

Η εναρκτήρια φράση του επόμενου κεφαλαίου (Θουκ. 2.40) εμφανίζει την ειδοποιό διαφορά του αθηναϊκού πνεύματος, κλιμακώνοντας την αντιπαραβολή των θεσμικών αρχών και της νοοτροπίας των Αθηναίων με τον υπόλοιπο κόσμο: *φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας* (Θουκ. 2.40.1). Τα ρήματα *φιλοκαλοῦμεν* και *φιλοσοφοῦμεν* μαζί με τους δύο εμπρόθετους προσδιορισμούς που τα συνοδεύουν (*μετ' εὐτελείας* και *ἄνευ μαλακίας* αντίστοιχα) αναδεικνύουν το μέτρο και την ισορροπία ως υπέρτατη αξία της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Το πρώτο ρήμα φανερώνει την αγάπη για την απέριτη ομορφιά και την καλαισθησία, ενώ το δεύτερο την αφοσίωση στην πνευματικότητα και την πνευματική δημιουργία. Την αισθητική και πνευματική καλλιέργεια των Αθηναίων προάγει η ίδια η πολιτεία μέσα από ποικίλες δραστηριότητες με μεγάλη παιδευτική αξία. Όμως, παρά τις καλλιτεχνικές και

¹⁴¹ Παπαχρυσόστομου, 2020: 147.

¹⁴² Είναι αξιοσημείωτη η ομοιότητα που παρουσιάζει το παραπάνω κεφάλαιο με το κεφάλαιο 1.70, στο οποίο πραγματοποιείται μια παρόμοια έκθεση του διαφορετικού *modus vivendi* Αθήνας και Σπάρτης από τους Κορινθίους πρέσβεις στο συνέδριο της Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Βλ. παραπάνω σελ. 31-33.

¹⁴³ Παπαχρυσόστομου, 2020: 150.

¹⁴⁴ Παπαχρυσόστομου, 2020: 152.

πνευματικές ενασχολήσεις τους, οι Αθηναίοι μένουν πιστοί στις επιταγές του μέτρου και της εργατικότητας, αποφεύγοντας τη σπάταλη πολυτέλεια και τη μαλθακότητα. Η συνετή αυτή στάση ζωής ελαύνει τον στοχασμό του Περικλή στην υπερήφανη δήλωση ότι οι Αθηναίοι, αν και αγαπούν την κομψότητα, παραμένουν απλοί, αποδοκιμάζοντας την εκζήτηση και την υπερβολή, και, παρόλο που τρέφουν απέραντη αγάπη για τη σοφία, δεν γίνονται αδρανείς και μαλθακοί.¹⁴⁵

Ο αδρανής και παθητικός τρόπος ζωής δεν αρμόζει σε μια πολιτεία που προσφέρει στους πολίτες της απεριόριστες δυνατότητες δράσης και αυτοπραγμάτωσης. Τόσο ο πλούτος όσο και η πενία παρέχουν στους Αθηναίους ισχυρά κίνητρα για την ανάπτυξη δραστηριοτήτων, που θα ωφελήσουν την κοινωνία σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο.¹⁴⁶

Ειδικότερα, για τον Αθηναίο πολίτη ο πλούτος δεν αποτελεί μέσο κομψασμού και κομπορρημοσύνης, αλλά μέσο έμπρακτης απόδειξης κοινωνικού ενδιαφέροντος (Θουκ. 2.40.1 *πλούτω τε έργου μάλλον καιρῶ ἢ λόγου κόμπω χρώμεθα*), ενώ η φτώχεια, που από πολλούς θεωρείται ντροπή, για τους Αθηναίους λειτουργεί ως ωστική δύναμη προσωπικής και κοινωνικής προόδου.¹⁴⁷ Όπως εμφατικά τονίζει ο Περικλής, στη συνείδηση των Αθηναίων το όνειδος της φυγοπονίας είναι πολύ μεγαλύτερο από εκείνο της ένδειας και της πενίας (Θουκ. 2.40.1 *καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινι αἰσχρὸν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον*).

Ωσαύτως, το γνήσιο ενδιαφέρον για τη φροντίδα των ιδιωτικών και δημόσιων υποθέσεων αποτελεί πρώτη υποχρέωση του Αθηναίου πολίτη (2.40.2: *ἐνὶ τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἔνδεῶς γινῶναι*). Στην δημοκρατική κοινωνία της Αθήνας οι άνθρωποι όφειλαν να μεριμνούν τόσο για τα ζητήματα του *οἴκου* τους όσο και για τα ζητήματα της πόλης τους.¹⁴⁸ Αυτές οι δύο όψεις της κοινωνικής ζωής των Αθηναίων θεωρούνταν, σύμφωνα με τις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος, αλληλένδετες .

¹⁴⁵ Παπαχρυσόστομου, 2020: 152-153.

¹⁴⁶ Παπαχρυσόστομου, 2020: 154.

¹⁴⁷ Παπαχρυσόστομου, 2020: 154.

¹⁴⁸ Ενδεικτική της παραπάνω ιδεολογίας αποτελεί η περίφημη τοποθέτηση του Πρωταγόρα στον ομώνυμο Πλατωνικό διάλογο, σχετικά με τον προσδιορισμό του περιεχομένου των μαθημάτων που προσέφερε στους νέους: *τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατότατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν* (318e-

Η κλασική Αθήνα, με τις τακτικές συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου και την αρχαία Αγορά, κέντρο πολιτικής και ιδεολογικής ώσμωσης των Αθηναίων, προσέφερε στους πολίτες της πραγματικές ευκαιρίες πολιτικής ενημέρωσης και συμμετοχής στα εκάστοτε τεκταινόμενα του κράτους. Η ενεργός συμμετοχή στις δημόσιες εξελίξεις θεωρούνταν, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, απαραίτητη προϋπόθεση για την προσαγόρευση κάποιου ως πολίτη (*Πολιτικά* 1275a22-23). Δεδομένης αυτής της αντίληψης, η ηθική απαξίωση του πολιτικά αμέτοχου πολίτη προκύπτει ως ένα φυσικό και εύλογο συμπέρασμα: «Γιατί μόνο εμείς θεωρούμε αυτόν που δεν συμμετέχει στα πολιτικά όχι απράγμονα, αλλά άχρηστο» (Θουκ. 2.40.2 *μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν*).¹⁴⁹ Η αποφθεγματική αυτή ρήση του Περικλή συνοψίζει τη σημασία της *μεθέξεως* ως δημοκρατικού καθήκοντος και τη χαρακτηριστική διαφορά του ενεργού πολίτη από τον κοινωνικά και πολιτικά αδιάφορο, αναδεικνύοντας συνάμα την κύρια πολιτική στόχευση της πολιτείας, τη διάπλαση δηλαδή υπεύθυνων και σκεπτόμενων πολιτών, με δημοκρατικό ήθος και κοινωνική συνείδηση.¹⁵⁰

Οι Αθηναίοι, γαλουχημένοι μέσα σε ένα φιλελεύθερο και δημοκρατικό περιβάλλον, το οποίο χαρακτηρίζεται από την ελεύθερη διακίνηση πολιτικών και ιδεολογικών πεποιθήσεων, συνιστούν οι ίδιοι το αρμόδιο πολιτειακό σώμα για τη λήψη των αποφάσεων που αφορούν την πολιτεία τους (Θουκ. 2.40.2 *οἱ αὐτοὶ ἤτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα*). Στις αποφάσεις αυτές ελαύνονται ύστερα από ενδελεχείς συζητήσεις - διεκπεραιωτικές των εκάστοτε αναφυόμενων προβλημάτων -, καθώς πιστεύουν στην αξία του πολιτικού διαλόγου, ως παράγοντα αποτελεσματικότερης διοίκησης του κράτους.¹⁵¹ Ωστόσο, αν και αφιερώνουν πολύ χρόνο σε θεωρητικές συζητήσεις, αυτό δεν τους αποτρέπει από την ανάληψη των κατάλληλων *ἔργων* για το καλό της πατρίδας τους (Θουκ. 2.40.2 *οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι*).

319a). Στο χωρίο αυτό ο μεγάλος σοφιστής ισχυρίζεται ότι διδάσκει στους νέους την *εὐβουλίαν*, δηλαδή τη σωστή σκέψη και λήψη των αποφάσεων τόσο για τις ιδιωτικές όσο και για τις δημόσιες υποθέσεις.

¹⁴⁹ Η Περικλεία αυτή ρήση παραπέμπει στον γνωστό νόμο του Σόλωνα περί ατίμωσης όλων των πολιτών που αποδεικνύονταν αδιάφοροι για τα ζητήματα της πόλης τους: *ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον* (Πλούταρχος *Σόλων* 20.1). Πβ. Αριστοτέλης *Αθηναίων Πολιτεία* 8.5, όπου ο φιλόσοφος, αναφερόμενος στον Σολώνειο αυτό νόμο, τονίζει τη σπουδαιότητά του για τη διαμόρφωση ενεργών πολιτών.

¹⁵⁰ Παπαχρυσστόμου, 2020: 158.

¹⁵¹ Παπαχρυσστόμου, 2020: 160-161.

Η εποικοδομητική αυτή σύζευξη λόγων και έργων συνδράμει στην ενίσχυση του αγωνιστικού τους φρονήματος, διαφοροποιώντας τους και σε αυτόν τον τομέα από τους εχθρούς τους: «Γιατί και σε αυτό, αλήθεια, διαφέρουμε, ώστε οι ίδιοι και πολλή τόλμη να έχουμε, αλλά και να υπολογίζουμε καλά όσα πρόκειται να επιχειρήσουμε· αντίθετα στους άλλους η άγνοια φέρνει θράσος και η γνώση δισταγμό» (Θουκ. 2.40.3 *διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τότε ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι· ὁ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει*). Ο Περικλής εδώ κάνει έναν σαφή υπαινιγμό στον ασταθή και αναποφάσιστο χαρακτήρα των Λακεδαιμονίων, ένα θέμα που - όπως έχουμε δει - διατρέχει ένα μεγάλο μέρος των δύο πρώτων βιβλίων της *Ιστορίας*.

Η ανάλυση του Αθηναϊκού χαρακτήρα ολοκληρώνεται με την αναφορά στην αγαθοεργό και φιλάνθρωπη φύση των Αθηναίων (Θουκ. 2.40.4). Βασικό γνώρισμα του κοινωνικού και πολιτικού ήθους τους αποτελεί η διάθεση για ανιδιοτελή προσφορά προς τους φίλους και τους συμμάχους τους, συμπεριφορά που υποκινείται όχι από ψυχρούς και συμφεροντολογικούς υπολογισμούς, αλλά από το φιλελεύθερο πνεύμα γενναιοδωρίας και μεγαλοψυχίας που τους διακατέχει (Θουκ. 2.40.5 *καὶ μόνοι οὐ τοῦ ζυμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῶ πιστῶ ἀδεῶς τινα ὠφελοῦμεν*).

Ο ρήτορας Περικλής συγκεφαλαιώνει τον ύμνο του για την Αθηναϊκή πολιτεία με την περίφημη ρήση *ζυνελών τε λέγω τήν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν εἶναι* (2.41.1). Στη φράση αυτή, επιστέγασμα και κατακλείδα όσων ειπώθηκαν, η Αθήνα εξυψώνεται σε «σχολεῖο» ολόκληρης της Ελλάδας, σε ιδανικό μορφωτικό πρότυπο, σε πρότυπο πνευματικής ελευθερίας και δημιουργικότητας. Μέσα σε αυτό το ιδιότυπο πολιτικό - πνευματικό μόρφωμα, δημιουργούνται πολιτικά και κοινωνικά υπεύθυνοι και ευσυνειδητοί πολίτες, με ηθική ακεραιότητα και εντιμότητα, ικανοί να αναλάβουν με επιτυχία τα διάφορα αξιώματα της πόλης (Θουκ. 2.41.1 *καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἄν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλείστ' ἂν εἶδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἂν εὐτραπέλωσ τὸ σῶμα αὐταρκες παρέχεσθαι*).¹⁵²

Ο έπαινος της Αθηναϊκής πολιτείας κλιμακώνεται με την παρουσίαση της συγχρονικής και διαχρονικής εικόνας της Αθήνας. Η Αθήνα είναι, σύμφωνα με τον

¹⁵² Παπαχρυσόστομου, 2020: 168.

ρήτορα, η μόνη που αναδεικνύεται ανώτερη από την φήμη της (*μόνη γὰρ τῶν νῶν ἀκοῆς κρείσσων*), κατά την ώρα της δοκιμασίας, η μόνη που οι εχθροί της αναγνωρίζουν την απaráμιλλη δύναμή της, η μόνη που δικαιώνει τους συμμάχους που συντάχθηκαν μαζί της (Θουκ. 2.41.3). Την αδιαμφισβήτητη υπεροχή της πιστοποιούν οι πολυάριθμες κατακτήσεις της σε στεριά και θάλασσα (*πᾶσαν μὲν θάλασσαν καὶ γῆν ἐσβατὸν τῆ ἡμετέρα τόλμη καταναγκάσαντες γενέσθαι*), καθώς και τα *αἶδια μνημεῖα* της δόξας και του μεγαλείου της που στήθηκαν ανά τον κόσμο (Θουκ. 2.41.4). Τα μνημεῖα αυτά, τεκμήρια της πολιτισμικής κληρονομιάς της, θα διαφυλάξουν την ακτινοβολία της ακατάλυτη μέσα στους αιώνες, για τις μελλοντικές γενιές (*τοῖς ἔπειτα*). Γι' αυτό τον λόγο, η πολιτεία αυτή δεν έχει ανάγκη ούτε τον Όμηρο ούτε κάποιον άλλο επαινέτη, για να την υμνήσει, καθώς μάρτυρες της σπουδαιότητάς της αποτελούν τα ίδια της τα κατορθώματα.¹⁵³

¹⁵³ Παπαχρυσόστομου, 2020: 170.

Κεφάλαιο 5ο

Ο διάλογος Αθηναίων – Μηλίων (Θουκ. 5.85-113)

Ο διάλογος των Μηλίων συνιστά αναπόσπαστο μέρος εκείνων των ομιλιών που πραγματεύονται το κυρίαρχο θέμα των θουκυδίδειων *Ιστοριών*, την Αθηναϊκή πολιτεία από το μεγαλείο της μέχρι την πτώση της.¹⁵⁴ Αν και αφορμάται από ένα συγκεκριμένο και επιμέρους ιστορικό γεγονός, την υποταγή του νησιού από τους Αθηναίους, ανάγεται σε μια γενικότερη και διαχρονικότερη σφαίρα πολιτικής ανάλυσης, με κεντρικό άξονα τη φύση του κατακτητικού ιμπεριαλισμού. Η κατευθυντήρια πρόθεση του Θουκυδίδη δηλαδή δεν είναι απλώς να μας πληροφορήσει για την άλωση του νησιού, καθώς πρόκειται για ένα επουσιώδες γεγονός, που δεν φαίνεται να προβλημάτισε ιδιαίτερα τους συγχρόνους του, αλλά να αναδειξει μέσα από αυτόν τον διάλογο μορφές ευρύτερης εμβέλειας. Στοιχείο που πιστοποιεί την παραπάνω πρόθεση αποτελεί, μεταξύ άλλων, η ανωνυμία των ρητόρων.¹⁵⁵

Η εκστρατεία των Αθηναίων στη Μήλο πραγματοποιήθηκε το 416 π.Χ.¹⁵⁶ Το δωρικό αυτό νησί αποτελούσε αποικία των Λακεδαιμονίων και, παρόλο που διατηρούσε άριστες σχέσεις με τη μητρόπολή του, δεν προσχώρησε ποτέ στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, κατορθώνοντας έτσι να παραμείνει ουδέτερο κατά τα πρώτα δέκα χρόνια του πολέμου. Βέβαια, το 426 π.Χ. οι Αθηναίοι, με αρχηγό τον Νικία, είχαν επιχειρήσει και πάλι να κατακτήσουν το νησί, οι προσπάθειές τους όμως εκείνον τον καιρό απέβησαν άκαρπες (Θουκ. 3.91.1-3). Έτσι, η Μήλος είχε καταφέρει

¹⁵⁴ Wassermann, 1947: 33.

¹⁵⁵ De Romilly, 2009: 371-372. Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει και αλλού η De Romilly (2003: 81), το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης ανέθεσε την πιο σκληρή έκφραση της Αθηναϊκής επιθετικότητας σε ανώνυμα πρόσωπα, καταδεικνύει ότι στην πραγματικότητα κανένας Αθηναίος πολιτικός δε θα είχε μιλήσει με αυτόν τον τρόπο. Η δήλωση αυτή συντείνει στη διαμόρφωση της άποψης ότι ο διάλογος των Μηλίων αποτελεί κατασκευάσμα του ίδιου του ιστορικού, με σκοπό την αποκάλυψη των πολιτικών παραμέτρων που οδήγησαν την Αθήνα στην καταστροφή. Βέβαια, είναι πολύ πιθανό ο διάλογος να περιέχει και ορισμένες ακριβείς πληροφορίες, τις οποίες έλαβε ο Θουκυδίδης από Αθηναϊκές και Μηλιακές πηγές, σχετικά με όσα ειπώθηκαν από τις δύο πλευρές, βλ. Tritle, 2011: 505.

¹⁵⁶ Μέχρι σήμερα παραμένει άγνωστος ο εμπνευστής αυτής της εκστρατείας. Η μοναδική μαρτυρία που έχουμε είναι αυτή του Πλουτάρχου, σύμφωνα με τον οποίο ο Αλκιβιάδης φέρεται να υποστήριξε το σχέδιο για τη σφαγή των κατοίκων της Μήλου. Όμως αυτό αφορά μονάχα την τιμωρία του νησιού και όχι το αρχικό σχέδιο για την κατάκτησή του, βλ. De Romilly, 2009: 371.

να διαφυλάξει την ακεραιότητά της, μέχρι την ολοσχερή της καταστροφή το καλοκαίρι του 416.¹⁵⁷

Τα αίτια της εκστρατείας δεν είναι εύκολο να ανιχνευθούν, εννοούμενου ότι τυπικά ίσχυε ακόμη η Νικίειος Ειρήνη. Φαίνεται ωστόσο πιθανό ότι οι Αθηναίοι, μετά τη ολοκληρωτική ήττα τους στη Μαντίνεια το 418 π.Χ., θέλησαν να επανακτήσουν το χαμένο τους κύρος και να σταθεροποιήσουν τη θαλάσσια ηγεμονία τους.¹⁵⁸ Όπως επισημαίνουν και οι ίδιοι, η επίμονη άρνηση του νησιού να προσχωρήσει στη Συμμαχία τους θα μπορούσε να εκληφθεί από τους συμμάχους τους ως ένδειξη αδυναμίας, με αποτέλεσμα να πληγεί ανεπανόρθωτα το γόητρό τους (Θουκ. 5.95). Ως θαλασσοκράτορες λοιπόν οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν να ανεχθούν την περιφρόνησή τους από ένα μικρό νησί του Αιγαίου. Έτσι, αυτή τη φορά ήρθαν αποφασισμένοι να το υποτάξουν και το εντάξουν στην ηγεμονία τους.

Η προσήλωσή τους στον παραπάνω σκοπό πιστοποιείται και από το μέγεθος των δυνάμεων που επιστράτευσαν γι' αυτήν την εκστρατεία: 38 καράβια, εκ των οποίων τα 30 αθηναϊκά, 1.200 οπλίτες, 300 τοξότες, 20 ιπποτοξότες και 1.500 οπλίτες συμμαχικών πόλεων (Θουκ. 5.84.1).

Ωστόσο, οι Αθηναίοι δεν προχώρησαν αμέσως στην κατάληψη του νησιού, αλλά προηγουμένως απέστειλαν πρέσβεις προκειμένου να διαπραγματευτούν με τους άρχοντες της Μήλου και να τους πείσουν να ενταχθούν στην Αθηναϊκή Συμμαχία. Αν και οι Μήλιοι εμφανίστηκαν πρόθυμοι να συζητήσουν με τους Αθηναίους σχετικά με τον σκοπό της αποστολής τους, δεν τους παρουσίασαν στη συνέλευση του λαού, αλλά σε έναν επίλεκτο κύκλο, απαρτιζόμενο από την ελίτ του νησιού (Θουκ. 5.84.3). Το γεγονός αυτό έδωσε την αφορμή να αναπτυχθεί (μετά από πρόταση των Αθηναίων), αντί για μια μακροσκελή ομιλία - *ζυνεχεῖ ῥήσει*-, ένας διάλογος, φαινόμενο μοναδικό στη θουκυδίδεια *Ιστορία*.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Μετά την άρνηση των Μηλίων να υποκύψουν στα κελεύσματα των Αθηναίων, οι δεύτεροι προέβησαν σε στενή πολιορκία του νησιού προκειμένου να το κατακτήσουν. Οι Μήλιοι αντιστάθηκαν σθεναρά, όταν όμως τα ψυχικά τους αποθέματα άρχισαν να στερεύουν, παραδόθηκαν στους Αθηναίους, οι οποίοι τους επέβαλαν μια πρωτοφανή για την αγριότητά της τιμωρία: σκότωσαν όλους τους ενήλικους άνδρες του νησιού και υποδούλωσαν τα γυναικόπαιδα (5. 116).

¹⁵⁸ Finley, 2010: 213-214.

¹⁵⁹ Hudson-Williams, 1950: 164.

Ο διάλογος συνιστά ένα λογοτεχνικό είδος που γνώρισε μεγάλη άνθιση κατά τον 5^ο αι. π.Χ. Παράλληλα με τη διδασκαλία της συστηματικής ρητορείας από τους σοφιστές, άρχισε να εκδηλώνεται στους περίφημους φιλοσοφικούς κύκλους της εποχής μεγάλο ενδιαφέρον και για την τέχνη της διαλεκτικής. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει ο Αριστοτέλης (*Σοφιστικοί Έλεγχοι* 183b36), σύμφωνα με τον οποίο οι πρώτοι σοφιστές καλλιέργησαν, εκτός από τη ρητορική, και την εριστική συζήτηση, υποδείγματα της οποίας διασώζονται στους *Δισσούς Λόγους*.¹⁶⁰ Συγχρόνως, οι περίφημοι αγώνες λόγου του αττικού δράματος άσκησαν τη δική τους επίδραση στον Θουκυδίδειο διάλογο. Το γεγονός αυτό οδήγησε τον Wassermann στην υποστήριξη της άποψης ότι ο διάλογος των Μηλίων αποτελεί συνδυαστικό κρίκο μεταξύ των φιλοσοφικών συζητήσεων της Ευριπίδειας τραγωδίας και των Σωκρατικών διαλόγων του Πλάτωνα.¹⁶¹ Αναμφίβολα, λοιπόν, ο διάλογος απηχεί το πνεύμα της λογοτεχνικής δραστηριότητας της εποχής.

Χάρη στη διαλογική μορφή ο αναγνώστης μετατρέπεται σε θεατή μιας δραματικής σκηνής, σε μάρτυρα των ιστορικών εξελίξεων.¹⁶² Επιπλέον, δίνεται η δυνατότητα για την αντικατάσταση της αποδεικτικής μεθόδου με τη μαιευτική, στοιχείο που συμβάλλει στη σταδιακή αποκάλυψη των θεμελιακών δομών του διαλόγου. Με αυτόν τον τρόπο συσκοτίζονται τα όρια ανάμεσα στα επιμέρους και τα καθόλου στοιχεία του διαλόγου, με αποτέλεσμα να δημιουργείται τελικά ένα σύστημα γενικών αρχών, το οποίο, υπερβαίνοντας την υπόθεση της Μήλου, ανυψώνεται στη σφαίρα της διαχρονικότητας.¹⁶³

Από την αρχή του διαλόγου γίνεται φανερό ότι δεν πρόκειται απλώς για μια αναπόφευκτη σύγκρουση διαφορετικών συμφερόντων, αλλά για σύγκρουση αντινομικών πολιτικών φιλοσοφιών και τρόπου ζωής.¹⁶⁴ Οι Αθηναίοι του διαλόγου εκπροσωπούν το δόγμα της δύναμης, σύμφωνα με το οποίο οι ισχυροί επιβάλλονται στους αδύναμους, οι οποίοι υποτάσσονται και υποχωρούν. Αποκλείοντας κάθε έννοια δικαίου από τη συζήτησή τους, θεωρούν ότι οι δύο πλευρές πρέπει να επικεντρωθούν σε αυτό που καθίσταται εφικτό με βάση τις δυνατότητές τους (Θουκ. 5.89):

¹⁶⁰ Hudson-Williams, 1950: 156-158· Finley, 2010: 214.

¹⁶¹ Wassermann, 1947: 19.

¹⁶² Wassermann, 1947: 19.

¹⁶³ De Romilly, 2009: 372-373.

¹⁶⁴ Wassermann, 1947: 21.

[...] τὰ δυνατὰ δ' ἐξ ὧν ἑκάτεροι ἀληθῶς φρονοῦμεν διαπράσσεσθαι, ἐπισταμένους πρὸς εἰδότας ὅτι δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπείῳ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προύχοντες πράσσουσι καὶ οἱ ἀσθενεῖς ζυγωροῦσιν.

Ας συζητήσουμε, όμως, για το τι είναι δυνατόν να γίνει έχοντας υπόψη τούς πραγματικούς σκοπούς του καθενός και ξέροντας ότι, στις ανθρώπινες σχέσεις, τα νομικά επιχειρήματα έχουν αξία όταν εκείνοι που τα επικαλούνται είναι περίπου ισόπαλοι σε δύναμη και ότι, αντίθετα, ο ισχυρός επιβάλλει ό, τι του επιτρέπει η δύναμή του και ο αδύναμος υποχωρεί όσο του το επιβάλλει η αδυναμία του.¹⁶⁵

Αυτή η Αθηναϊκή δήλωση ότι η δικαιοσύνη εφαρμόζεται μόνο μεταξύ ισότιμων και ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης πλευρών και όχι μεταξύ του ισχυρότερου και του ασθενέστερου, θέτει ως βάση της συζήτησης το ζήτημα του συμφέροντος και της σκοπιμότητας, αποκαλύπτοντας την οπτική που ενστερνίζονται οι Αθηναίοι σε ολόκληρο τον διάλογο.¹⁶⁶

Από την άλλη πλευρά, οι Μήλιοι, οι οποίοι εκπροσωπούν το μοντέλο της αντίστασης των ανθρώπων απέναντι στη δύναμη των ισχυρών, προσπαθούν να υπερφαλαγγίσουν τα επιχειρήματα των Αθηναίων με διάφορους τρόπους. Αρχικά, υποστηρίζουν ότι δεν είναι ωφέλιμο για κανέναν να αρνηθεί σε κάποιον που βρίσκεται σε κίνδυνο να επικαλείται το ορθό και το δίκαιο, διότι σε περίπτωση που η Αθήνα χάσει τον πόλεμο θα υποστεί τη μεγαλύτερη αντεκδίκηση από τους εχθρούς της και τότε θα της είναι χρήσιμη μια τέτοια αρχή (Θουκ. 5.90). Απέναντι σε αυτό το επιχείρημα οι Αθηναίοι απαντούν ότι δεν ανησυχούν για τις συνέπειες που θα επιφέρει σε αυτούς μια ενδεχόμενη κατάλυση της ηγεμονίας τους, διότι δεν φοβούνται τόσο τα αντίποινα των Σπαρτιατών, όσο των υπηκόων τους εάν εκείνοι επαναστατήσουν εναντίον τους και υπερισχύσουν (Θουκ. 5.91.1). Στη συνέχεια, αφού επαναπροσδιορίσουν ως ορθή βάση συζήτησης τη σωτηρία της Μήλου, διατείνονται ότι αποτελεί κοινό συμφέρον η

¹⁶⁵ Οι μεταφράσεις των χωριών του διαλόγου είναι του Βλάχου (2012), με προσαρμογή στο μονοτονικό σύστημα γραφής.

¹⁶⁶ Zagorin, 2006: 191.

κατάληψη του νησιού χωρίς μάχη, καθώς η καταστροφή της δε θα ευνοούσε καμία από τις δύο πλευρές (Θουκ. 5.91.2-93).

Τα επιχειρήματα των Αθηναίων στηρίζονται σε μια κυρίαρχη ιδέα, στον φόβο που εμπνέει στην Αθηναϊκή αρχή η εχθρότητα των υπηκόων της. Προκειμένου να τιθαसेύσει τα απείθαρχα μέλη της Συμμαχίας της, η Αθήνα πρέπει να επιδεικνύει συνεχώς τη δύναμή της και, για να το πετύχει αυτό, πρέπει να μην αφήσει κανέναν έξω από την κυριαρχία της. Έτσι, η κατάκτηση μετατρέπεται σε μέσο *άσφαλείας*.¹⁶⁷ Η ιδέα αυτή διαγράφεται ακόμα πιο ξεκάθαρα όταν οι Αθηναίοι υποστηρίζουν ότι τους βλάπτει περισσότερο η φιλία τους παρά η έχθρα τους, καθώς η πρώτη θα θεωρούνταν από τους υπηκόους τους τεκμήριο αδυναμίας, ενώ η δεύτερη απόδειξη ισχύος (Θουκ. 5.95). Το παράδειγμα ενός μικρού και ασθενέστερου νησιού, που παραμένει ανεξάρτητο και έξω από τον έλεγχο της Αθηναϊκής ηγεμονίας, θα ωθούσε τους συμμάχους της σε αποστασία. Αντίθετα, η υποταγή του θα εμπέδωνε την θαλάσσια υπεροχή της Αθήνας και θα λειτουργούσε αποθαρρυντικά σε μελλοντικές συμμαχικές εξεγέρσεις (Θουκ. 5.97).

Ο Macleod εντοπίζει στα παραπάνω Αθηναϊκά επιχειρήματα μια παραδοξότητα: το γεγονός ότι οι Μήλιοι πρέπει να συντριβούν, ακριβώς επειδή είναι πιο αδύναμοι από τους άλλους νησιώτες (Θουκ. 5.97) και ακριβώς επειδή η αντίστασή τους απέναντι στους θαλασσοκράτορες Αθηναίους κρίνεται αλόγιστη (Θουκ. 5.99), αποτελεί ένα παράδοξο, που εξυπηρετεί απόλυτα την Αθηναϊκή πλευρά. Σύμφωνα με την ιδεολογία που πρεσβεύουν οι Αθηναίοι, όσο πιο ευάλωτη είναι μια θαλάσσια πόλη που παραμένει αυτοδύναμη, τόσο πιο εντυπωσιακή γίνεται η απόδειξη της αδυναμίας τους. Επομένως, η φυσική - λογική ακολουθία των πραγμάτων ορίζει την υποταγή της ασθενέστερης Μήλου στην ανώτερη δύναμη. Ωσαύτως, ανακαλύπτει σε αυτά μια σημαντική αδυναμία. Όπως προκύπτει από τα λεγόμενα των Αθηναίων, ως καταλληλότερο μέσο για τη διασφάλιση της αυτοκρατορίας τους κρίνεται η διεύρυνση της, ενώ το μίσος των υπηκόων τους, που συνιστά την πηγή του φόβου τους, θεωρείται παράλληλα εγγύηση για την ασφάλειά τους. Η διαπίστωση αυτή σηματοδοτεί τον παραλληλισμό της Αθηναϊκής ηγεμονίας με την τυραννία. Όπως οι τύραννοι βιώνουν συνεχώς τον φόβο για την κατάλυση της εξουσίας τους και προσπαθούν να την διαφυλάξουν με κάθε

¹⁶⁷ De Romilly, 2009: 388.

τρόπο, έτσι και οι Αθηναίοι, λειτουργώντας ως τύραννοι, μετέρχονται κάθε βίαιο μέσο για να τη διατηρήσουν.¹⁶⁸

Τα επιχειρήματα αυτά επανέρχονται συνεχώς σε συζητήσεις που αφορούν την ασφάλεια της Αθηναϊκής πολιτείας.¹⁶⁹ Οι Αθηναίοι του πρώτου Βιβλίου διακηρύσσουν ότι οι πράξεις τους υποκινούνται από τρεις βασικές αρχές, τη δόξα (τιμῆς), τον φόβο (δέους) και το συμφέρον (ὄφελις) και ότι εναρμονίζονται πλήρως με την ανθρώπινη φύση, σύμφωνα με την οποία ο αδύναμος υπακούει πάντα στη θέληση του ισχυρού (Θουκ. 1.76.2). Και ο Περικλής επίσης είχε παραδεχθεί ότι για μια αυτοκρατορία όπως η δική τους το μίσος των υπηκόων της είναι αναπότρεπτο (Θουκ. 2.64.5), όμως είχε πολύ σωστά προβλέψει την επικινδυνότητα της αλόγιστης επέκτασης κατά τη διάρκεια του πολέμου (Θουκ. 1.144.1, 2.65.7). Από τις τρεις παραμέτρους που προβάλλουν οι Αθηναίοι του πρώτου Βιβλίου η πρώτη, η τιμή, που αποτελούσε κίνητρο ισχυρό για την Περικλεϊκή πολιτική, βλέπουμε εδώ να εξαφανίζεται, καθώς αυξάνεται η σημασία της ανάγκης και της ασφάλειας. Έτσι, από τον μετριοπαθή ιμπεριαλισμό, βασικός πυρήνας του οποίου είναι η διαβούλευση, περνάμε στον ακραίο ιμπεριαλισμό με τον οποίο αδικαιολόγητες πράξεις νομιμοποιούνται στο όνομα της ανάγκης.¹⁷⁰

Στη συνέχεια, οι Μήλιοι παρουσιάζονται να εναποθέτουν τις ελπίδες τους στην τύχη, η οποία πολλές φορές ανέλπιστα βοηθάει τους αδύναμους και επιφέρει ισορροπία μεταξύ των αντιπάλων (Θουκ. 5.102):

Ἄλλ' ἐπιστάμεθα τὰ τῶν πολέμων ἔστιν ὅτε κοινοτέρας τὰς τύχας λαμβάνοντα ἢ κατὰ τὸ διαφέρον ἑκατέρων πλῆθος· καὶ ἡμῖν τὸ μὲν εἶζαι εὐθὺς ἀνέλπιστον, μετὰ δὲ τοῦ δρωμένου ἔτι καὶ στήναι ἐλπίς ὀρθῶς.

Ξέρουμε, όμως, ότι καμιά φορά οι τύχες του πολέμου δημιουργούν περισσότερη ισορροπία μεταξύ των αντιπάλων από ό,τι θα περίμενε κανείς από την διαφορά της δύναμής τους. Αν ενδώσουμε ευθύς θα χάσουμε αμέσως κάθε ελπίδα, ενώ όσο αντιστεκόμαστε θα έχουμε ακόμα κάποια ελπίδα.

¹⁶⁸ Macleod, 1974: 392.

¹⁶⁹ De Romilly, 2009: 389.

¹⁷⁰ De Romilly, 2009: 390-391.

Απέναντι σε αυτό το επιχείρημα, οι Αθηναίοι απαντούν με έναν στυγνό λόγο αποκήρυξης της ελπίδας. Υποστηρίζουν ότι, παρόλο που η ελπίδα λειτουργεί παρηγορητικά για τους ανθρώπους που βρίσκονται σε κίνδυνο, είναι παράλογο να στηρίζονται μόνο σ' αυτήν, διότι μπορεί να τους παραπλανήσει και να τους παρασύρει σε ολέθριες ενέργειες (Θουκ. 5.103.1). Συμβουλεύουν, λοιπόν, τους Μηλίους να μην εγκαταλείψουν τη σωτηρία της πολιτείας τους στην ελπίδα ή στην μαντική και τους χρησμούς, πρακτικές στις οποίες καταφεύγουν συνήθως οι άνθρωποι όταν βρίσκονται στο χείλος της καταστροφής, αλλά να ενεργήσουν με γνώμονα την ανθρώπινη λογική, η οποία υπαγορεύει την παράδοσή της στους Αθηναίους (Θουκ. 5.103.2).

Όμως, οι Μήλιοι δεν πείθονται ότι οι προσδοκίες τους είναι ανέριστες και σε μια ύστατη προσπάθεια να πείσουν τους αντιπάλους τους επικαλούνται την εύνοια των θεών και τη βοήθεια των Λακεδαιμονίων. Θεωρούν ότι οι θεοί θα υποστηρίξουν τον αγώνα τους για την ελευθερία, διότι δεν είναι αυτοί που καταπατούν το κοινό περί δικαίου αίσθημα, αλλά οι Αθηναίοι. Συγχρόνως, πιστεύουν ότι οι Σπαρτιάτες θα συνεπικουρήσουν την πολεμική τους προσπάθεια λόγω της φυλετικής τους συγγένειας, αλλά και από το αίσθημα τιμής που τους διακατέχει (Θουκ. 5.104).

Οι Αθηναίοι αντικρούουν και αυτό το επιχείρημα, αντιτείνοντας ότι ούτε εκείνοι θα στερηθούν τη θεϊκή εύνοια, γιατί οι αξιώσεις τους δεν αντίκεινται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ανθρώπων και τις αρχές που καθορίζουν τις διανθρώπινες σχέσεις (Θουκ. 5.105.1). Μάλιστα, διατείνονται ότι το δόγμα, σύμφωνα με το οποίο ο ισχυρός επιβάλλει την εξουσία του στον αδύναμο, ορίζεται από σταθερούς και αναλλοίωτους φυσικούς νόμους, στους οποίους υποτάσσονται ακόμα και οι θεοί. Επομένως, οι πράξεις τους προσιδιάζουν πλήρως στην ανθρώπινη φύση (Θουκ. 5.105.2). Όσο για την βοήθεια που προσδοκούν από τους Λακεδαιμονίους, τους διαβεβαιώνουν ότι οι Σπαρτιάτες υιοθετούν την ίδια φιλοσοφία με τους Αθηναίους, καθώς ταυτίζουν την τιμή με το ευχάριστο και το δίκαιο με το συμφέρον (Θουκ. 5.105.4). Συνεπώς, για να διαφυλάξουν τα συμφέροντά τους θα αποφύγουν να εκτεθούν σε ξένους κινδύνους (Θουκ. 5.107), δεδομένης μάλιστα της Αθηναϊκής υπεροχής στη θάλασσα (Θουκ. 5.109).

Οι προσδοκίες των Μηλίων για τη θεϊκή στήριξη ελαύνονται από τη βαθιά πίστη τους στη θεία δικαιοσύνη, αντίληψη που ίσχυε στην Αθήνα του Αισχύλου και θα επανέλθει αργότερα στην ουτοπική πολιτεία του Πλάτωνα. Οι Αθηναίοι του διαλόγου όμως, κάτω από τη σωρευτική επίδραση του πολέμου και του σοφιστικού σκεπτικισμού, εκφράζουν μια καινούργια ιδέα σχετικά με τη σχέση θεών και ανθρώπων. Αν και δεν αρνούνται την ύπαρξη των θεών, πιστεύουν ότι οι θεοί, όπως και οι άνθρωποι, δεν μπορούν να μεταβάλουν τους νόμους της φύσης παρεμβαίνοντας σε αυτούς.¹⁷¹

Ο διάλογος ολοκληρώνεται με τους Αθηναίους να υπενθυμίζουν στους Μηλίους ότι θα ήταν μεγάλο σφάλμα να στηρίζουν τη σωτηρία της πατρίδας τους σε εικασίες και αβέβαιες μελλοντικές εξελίξεις και ότι πρέπει να στρέψουν την προσοχή τους στην παρούσα κατάσταση, η οποία επιβάλλει την υποταγή τους στους ισχυρότερους Αθηναίους (Θουκ. 5.111.2). Τέλος, τους παραινούν να μην παρακινηθούν από το απατηλό αίσθημα της τιμής τους, το οποίο μπορεί να τους παρασύρει σε ανεπανόρθωτες συμφορές (Θουκ. 5.111.3), καταλήγοντας στην περίφημη δήλωση ότι «ακολουθούν την πιο σωστή πολιτική όσοι απέναντι στους ίσους δεν υποχωρούν, απέναντι στους ισχυρότερους συμπεριφέρονται με φρόνηση και απέναντι στους κατώτερους είναι μετριοπαθείς» (Θουκ. 5.111.4 *ὡς οἵτινες τοῖς μὲν ἴσοις μὴ εἴκουσι, τοῖς δὲ κρείσσοσι καλῶς προσφέρονται, πρὸς δὲ τοὺς ἥσσους μέτριοί εἰσι, πλεῖστ' ἂν ὀρθοῖντο*).

Οι πεποιθήσεις των δύο πλευρών για την τύχη αντικατοπτρίζουν με τον πλέον αποκαλυπτικό τρόπο την αντίθεση των φιλοσοφικών συστημάτων που αυτές εκπροσωπούν. Για τους Μηλίους η τύχη βρίσκεται πέρα από τη δικαιοδοσία των ανθρώπων· πηγάζει από τους θεούς και είναι σημάδι της θεϊκής δικαιοσύνης και της πρόνοιας των θεών για τους ανθρώπους. Επομένως, συνδέεται άρρηκτα με την παγιωμένη θρησκευτική - ηθική τάξη. Από την άλλη πλευρά, το σκεπτικιστικό πνεύμα των Αθηναίων αντιλαμβάνεται την τύχη ως τύφλωση, η οποία είναι ικανή να οδηγήσει τους ανθρώπους στην καταστροφή.¹⁷²

¹⁷¹ Wassermann, 1947: 31.

¹⁷² Wassermann, 1947: 29.

Ένας μνημένος αναγνώστης του Θουκυδίδειου έργου εύκολα θα μπορούσε να αντιληφθεί την τραγική ειρωνεία πίσω από τα λόγια των Αθηναίων, ιδίως αν θυμηθεί ότι λίγο αργότερα ο Αθηναίος στρατηγός Νικίας είναι αυτός που σε μια απελπιστική κατάσταση υπολογίζει στην εύνοια της τύχης και των θεών.¹⁷³ Οι Αθηναίοι του διαλόγου, παρακάμπτοντας τις εδραιωμένες ηθικές αρχές στις οποίες πιστεύουν οι Μήλιοι, στην πραγματικότητα μετατρέπονται σε θύματα της ίδιας τους της δύναμης. Έτσι, ενώ κατηγορούν τους αντιπάλους τους για παρωπιδισμό και τύφλωση του νου, είναι οι ίδιοι που, απεμπολώντας τις συμβουλές του Περικλή, υποκινούνται από ένα είδος τύφλωσης (*άβουλία*) που θα τους οδηγήσει και αυτούς στην καταστροφή.¹⁷⁴

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να έχουμε υπόψη μας ότι ο διάλογος συντέθηκε από τον Θουκυδίδη σε μεταγενέστερο χρόνο και τοποθετήθηκε σε αυτό το σημείο προκειμένου να διαβαστεί από τους μελλοντικούς αναγνώστες του ως προοίμιο της Σικελικής Εκστρατείας.¹⁷⁵ Τόσο οι Αθηναίοι όσο και οι Μήλιοι υπερασπίζονται τα ιδανικά τους ενώπιον του κοινού του 404 π.Χ., όταν η τελική ήττα ώθησε τους ανθρώπους να σκεφτούν τις σωστές και λανθασμένες αποφάσεις που ελήφθησαν κατά την περίοδο του μακροχρόνιου πολέμου. Μετά τη διάλυση της Αθηναϊκής αρχής υπήρξαν φωνές που καταδίκασαν ολόκληρη την Περικλειϊκή πολιτική, η οποία μετέτρεψε την Αθήνα από πόλη σε αυτοκρατορία. Ο διάλογος των Μηλίων, μαζί με πολλά άλλα χωρία που αποκαλύπτουν τις βαθύτερες σκέψεις του Θουκυδίδη για την εξουσία, γράφτηκε ως απάντηση σε αυτή τη στάση.¹⁷⁶ Καταδεικνύει δηλαδή την βαθιά πίστη του ιστορικού ότι η καταστροφική πορεία που ακολούθησαν οι Αθηναίοι μετά τον θάνατο του Περικλή, με αποκορύφωμα την ολοκληρωτική ήττα του 404, δεν οφειλόταν στην

¹⁷³ Wassermann, 1947: 30-31.

¹⁷⁴ Macleod, 1974: 395.

¹⁷⁵ Υπάρχουν πολλά ενδοκειμενικά στοιχεία που υποδεικνύουν μια μεταγενέστερη χρονολόγηση του διαλόγου: οι Μήλιοι γνωρίζουν εκ των προτέρων ότι οι ουδέτερες πόλεις θα απομακρυνθούν από την Αθήνα, ενώ προβλέπουν ότι η Αθήνα θα νικηθεί· οι συνομιλητές γνωρίζουν ότι η Αθήνα, όταν πια θα έχει ηττηθεί, δε θα σωθεί παρά μόνο από τη Σπάρτη· επίσης, η Σπάρτη αναφέρεται ως *άρχουσα άλλων*, ενώ προβλέπεται ότι δεν θα επέμβει για να σώσει τη Μήλο. Ωσαύτως, εκτός από τις παραπάνω ενδοκειμενικές αναφορές, υπάρχουν και εξωκειμενικοί δείκτες που συντείνουν σε μια μεταγενέστερη χρονολόγηση, με κυριότερο τη μικρή απήχηση που είχε το γεγονός της Μήλου στους σύγχρονους συγγραφείς. Πέρα από ένα πολύ γενικό αίσθημα αποδοκιμασίας για τη σκληρότητα των κατακτητών, το οποίο βλέπουμε να εκφράζεται στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη (που διδάχτηκαν το 415), και την έκφραση *λιμός Μήλιος*, την οποία συναντάμε στους *Όρνιθες* του Αριστοφάνη (που διδάχτηκαν το 413) και η οποία εκφράζει περισσότερο κάτι πολύ γνωστό παρά κάτι που προκαλούσε την αγανάκτηση των ανθρώπων, δεν βρίσκουμε τίποτε άλλο. Αντίθετα, στα *Έλληνικά* του Ξενοφώντα (2.2.3) βρίσκουμε ότι το 404, την ώρα της μεγάλης καταστροφής, η ανάμνηση της Μήλου ήρθε στην επιφάνεια, καθώς ο φόβος, μήπως οι Αθηναίοι πάθουν τα ίδια που έκαναν στους Μηλίους, ήταν μεγάλος, βλ. De Romilly, 2009: 373-382.

¹⁷⁶ Wassermann, 1947: 35.

ιμπεριαλιστική πολιτική που χάραξε ο Περικλής, αλλά στην αδυναμία του Αθηναϊκού λαού να τιθασεύσει τα κατώτερα ένστικτά του. Αυτή η αδυναμία αποτέλεσε τον καθοριστικό παράγοντα που οδήγησε τους Αθηναίους στον αδηφάγο επεκτατισμό της αρχής τους και τελικά στην πτώση της ηγεμονίας τους.

Καταληκτικά, ο διάλογος των Μηλίων έχει σκοπό να αποκαλύψει το πνεύμα της Αθήνας στην ακμή της δύναμής της, στο κρίσιμο σημείο καμπής από τη νίκη στην ήττα, όταν ο ανήσυχος δυναμισμός της, που άλλοτε υπήρξε η ωστική δύναμη για την δημιουργία της λαμπρής αυτοκρατορίας της, την οδήγησε σε ένα παράτολμο εγχείρημα, το οποίο έμελλε να σημάνει την αρχή μιας μεγάλης δοκιμασίας. Αν το έργο ολοκληρωνόταν ο διάλογος των Μηλίων θα βρισκόταν στο κέντρο της *Ιστορίας*, αποτελώντας τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των δύο τμημάτων του πολέμου. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει για ακόμα μια φορά την επιδίωξη του Θουκυδίδη να παρουσιάσει σε αυτό το σημείο μια εικόνα των δυνάμεων και των ιδεών που πρυτάνευσαν τόσο για την αύξηση της Αθηναϊκής ισχύος όσο και για την πτώση του Αθηναϊκού χαρακτήρα και της ηγεμονίας τους.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Wassermann, 1947: 35-36.

Κεφάλαιο 6ο

Η Σικελική εκστρατεία και η αντιλογία Νικία – Αλκιβιάδη (Θουκ. 6.8-24)

Η εξιστόρηση της σικελικής εκστρατείας από τον Θουκυδίδη εντάσσεται στο έκτο και έβδομο βιβλίο των *Ιστοριών* του. Η αφήγηση των στρατιωτικών γεγονότων αυτής της πρωτοφανούς, όσον αφορά το μέγεθος και τις ολέθριες συνέπειες που επέφερε, εκστρατείας είναι γεμάτη από δραματικά συμβάντα, αγωνία και ανθρώπινο ενδιαφέρον. Αν και θα πίστευε κανείς ότι η ταπείνωση του αδηφάγου Αθηναϊκού επεκτατισμού ήταν κάτι που άξιζε να πάθουν οι Αθηναίοι, η παραστατική απεικόνιση των λεπτομερειών που διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στην καταστροφή των Αθηναϊκών πληρωμάτων και η περιγραφή των θηριωδιών και των κακουχιών που υπέστησαν οι Αθηναίοι στη Σικελία εγείρει τον οίκτο και τη συμπάθεια του αναγνώστη για τα δεινά τους.¹⁷⁸

Η Σικελία αποτελούσε ανέκαθεν έναν πόλο έλξης για τους Έλληνες. Η πλούσια ναυπηγήσιμη ξυλεία της, η αφθονία των σιτηρών και τα λάφυρα που φιλοδοξούσαν να κερδίσουν οι επίδοξοι κατακτητές της συνέβαλαν στο να θεωρείται από πολλούς σαν μια «γη της επαγγελίας».¹⁷⁹ Η πρώτη κατακτητική προσπάθεια των Αθηναίων συντελέστηκε το 426, όταν απέστειλαν ένα μικρό εκστρατευτικό σώμα, προκειμένου να βοηθήσει τη σύμμαχό τους πόλη των Λεοντίνων εναντίον των Συρακουσών. Βασικός στόχος αυτής της αποστολής ήταν, σύμφωνα με τους Αθηναίους, η αναχαίτιση της αύξησης της δύναμης των Συρακουσίων και η παρεμπόδιση της αποστολής σιτηρών στην Πελοπόννησο. Στην πραγματικότητα όμως αυτό που επιδίωκαν ήταν η διερεύνηση της δυνατότητας να επιβάλουν την κυριαρχία τους σε ολόκληρη τη Σικελία (Θουκ. 3.86.4 *πρόπειράν τε ποιούμενοι εἰ σφίσι δυνατὰ εἶη τὰ ἐν τῇ Σικελίᾳ πράγματα ὑποχέρια γενέσθαι*). Η εκστρατεία αυτή τερματίστηκε το 424, όταν, μετά από παραίνεση του Συρακούσιου Ερμοκράτη, οι σικελικές πόλεις υπέγραψαν συνθήκη ειρήνης που δέσμευε και τους Αθηναίους. Έτσι, οι τελευταίοι επέστρεψαν στην πατρίδα τους άπρακτοι. Η τιμωρία που επέβαλε ο οργισμένος δήμος στους στρατηγούς αυτής της εκστρατείας (εξόρισαν τον Πυθόδωρο και τον Σοφοκλή και όρισαν πρόστιμο για τον

¹⁷⁸ Zagorin, 2006: 198-200.

¹⁷⁹ Hornblower, 2005: 293-295.

Ευρυμέδοντα) μαρτυρά ότι οι πόθοι για την κατάκτηση της Σικελίας ήταν από τότε πολύ ισχυροί.¹⁸⁰

Δέκα χρόνια αργότερα το ενδιαφέρον των Αθηναίων για τη Σικελία αναζωπυρώθηκε, με αφορμή τη διένεξη των Εγεσταίων, συμμάχων των Αθηναίων, με τους γειτονικούς τους Σελινουντίους, οι οποίοι με τη σειρά τους υποστηρίζονταν από τις Συρακούσες.¹⁸¹ Όταν τον χειμώνα του 415 έφθασαν στην Αθήνα απεσταλμένοι από την Έγεστα, προκειμένου να απευθύνουν έκκληση για βοήθεια, οι Αθηναίοι είδαν το γεγονός αυτό ως μια ευκαιρία για να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στη Δύση: «Η αληθινή αιτία ήταν ότι ήθελαν να εξουσιάσουν ολόκληρη τη Σικελία, επιθυμούσαν όμως να έχουν και το πρόσχημα ότι πηγαίνουν να βοηθήσουν τους ομόφυλούς τους και τους συμμάχους που είχαν αποκτήσει στο παρελθόν» (Θουκ. 6.6.1 *ἐφιέμενοι μὲν τῇ ἀληθεστάτῃ προφάσει τῆς πάσης ἄρξαι, βοηθεῖν δὲ ἅμα εὐπρεπῶς βουλόμενοι τοῖς ἑαυτῶν ζυγγενέσι καὶ τοῖς προσγεγενημένοις ζυμμάχοις*).¹⁸²

Οι Εγεσταίοι υποστήριξαν στην Εκκλησία του Δήμου (αναληθώς βέβαια) ότι διέθεταν χρήματα και πολεμοφόδια, τα οποία θα είχαν στη διάθεσή τους οι Αθηναίοι, αν επέλεγαν να τους βοηθήσουν (Θουκ. 6.6.2). Έτσι, πρέσβεις μετέβησαν στη Σικελία, προκειμένου να εξετάσουν εάν οι συνθήκες που επικρατούσαν εκεί ήταν πράγματι ευνοϊκές για ένα τέτοιο εγχείρημα (Θουκ. 6.6.3). Όταν επέστρεψαν με χρήματα που είχαν σταλεί για τον σκοπό αυτό από τους συμμάχους, οι Αθηναίοι αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν την εκστρατεία και αμέσως ξεκίνησαν τις απαραίτητες προετοιμασίες (Θουκ. 6.8). Η απόφαση αυτή οδήγησε σε μια εκτενή συζήτηση ανάμεσα στον Νικία και τον Αλκιβιάδη, οι οποίοι μαζί με τον Λάμαχο είχαν διοριστεί στρατηγοί της εκστρατείας.¹⁸³

Ο Νικίας, ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά και στρατιωτικά πρόσωπα της *Ιστορίας*, αντιτασσόταν στην επανέναρξη ή στην επέκταση του πολέμου και, ως εκ τούτου, προσπάθησε να εμποδίσει την αποστολή εκστρατευτικού σώματος στη Σικελία.

¹⁸⁰ Finley, 2010: 218-219.

¹⁸¹ Finley, 2010: 220.

¹⁸² Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αναφορά του αυτή ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί ακριβώς την ίδια φράση, *ἀληθεστάτη πρόφασις*, που είχε προηγουμένως χρησιμοποιήσει στο 1.23, για να εξηγήσει την πραγματική αιτία του πολέμου συνολικά, βλ. Zagorin, 2006: 198.

¹⁸³ Finley, 2010: 220-221.

Ο ενθουσιώδης Αλκιβιάδης, από την άλλη πλευρά, ήταν ένθερμος υποστηρικτής της.¹⁸⁴ Η σύγκρουση των δύο ανδρών καταγράφεται από τον Θουκυδίδη στη μοναδική τριλογία του έργου.¹⁸⁵ Πρόκειται για μια κορυφαία ρητορική αναμέτρηση, μέσα από την οποία ο Αθηναίος ιστορικός διαπραγματεύεται την πολιτική της ισχύος, καθώς και το μέλλον της Αθηναϊκής αρχής.¹⁸⁶

Πρώτος παίρνει τον λόγο ο Νικίας, προτείνοντας την επανεξέταση της σφαλερής, κατά τη γνώμη του, απόφασης να εκστρατεύσουν στη Σικελία. Παρ' ότι γνωρίζει ότι η αεικίνητη και πολυπράγμων φύση των Αθηναίων δεν είναι εύκολο να χαλιναγωγηθεί, ελπίζει ότι τα επιχειρήματά του θα πείσουν τους συμπολίτες του να αναβάλουν αυτό το μεγαλόπνοο σχέδιο: «Τα λόγια μου θα ήταν ανίσχυρα μπροστά στον χαρακτήρα σας, αν σας προέτρεπα να διαφυλάξετε αυτά που έχετε αποκτήσει και να μην ρισοκινδυνεύσετε τα έτοιμα για αβέβαια και μελλοντικά πράγματα. Ότι όμως ούτε η κατάλληλη στιγμή είναι για να επισπεύσετε αυτή την εκστρατεία ούτε είναι εύκολο να επιτύχετε αυτό που επιθυμείτε, αυτό θα προσπαθήσω να σας διδάξω» (Θουκ. 6.9.3 *καὶ πρὸς μὲν τοὺς τρόπους τοὺς ὑμετέρους ἀσθενῆς ἂν μου ὁ λόγος εἴη, εἰ τὰ τε ὑπάρχοντα σώζειν παραιοίην καὶ μὴ τοῖς ἐτοίμοις περὶ τῶν ἀφανῶν καὶ μελλόντων κινδυνεύειν· ὡς δὲ οὕτε ἐν καιρῷ σπεύδετε οὕτε ῥαδίᾳ ἐστὶ κατασχεῖν ἐφ' ἃ ὄρμησθε, ταῦτα διδάξω*).

Στο πρώτο μέρος του λόγου του επιχειρεί να αναδείξει τους κινδύνους που εγκυμονεί μια τόσο μεγάλη και μακρινή εκστρατεία, ιδιαίτερα σε περίπτωση αποτυχίας. Αναφερόμενος στην τρέχουσα πολιτική κατάσταση της Αθήνας, υποστηρίζει ότι η συνθήκη ειρήνης με τη Σπάρτη είναι ιδιαίτερα εύθραυστη και, συνεπώς, μια ενδεχόμενη αποτυχία τους στη Σικελία θα ενθάρρυνε επιθέσεις από τους εχθρούς τους στην ενδοχώρα.¹⁸⁷ Παράλληλα, η απόβαση Αθηναϊκών στρατευμάτων στη χώρα των

¹⁸⁴ Zagorin, 2006: 200-201.

¹⁸⁵ Hornblower, 2018: 279.

¹⁸⁶ Tritle, 2011: 507.

¹⁸⁷ Στο σημείο αυτό φαίνεται πως η γνώμη του Νικία για την ειρήνη που υπογράφηκε το 421 μεταξύ των δύο πόλεων συγκλίνει με εκείνη που διατυπώνει ο Θουκυδίδης στο δεύτερο προοίμιό του, προκειμένου να εξηγήσει τη συνολική διάρκεια του πολέμου. Ο ιστορικός χαρακτηρίζει αυτή την περίοδο ως *ὑποπτον ἀνακωχήν* (Θουκ. 5.26.3). Με παρόμοιο τρόπο και ο Νικίας εδώ εμφανίζεται σκεπτικιστής σχετικά με την αξία της Νικίειου Ειρήνης (Θουκ. 6.10.2 *καὶ οἴεσθε ἴσως τὰς γενομένας ὑμῖν σπονδὰς ἔχειν τι βέβαιον*). Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ότι η λέξη *βέβαιον* δεν χρησιμοποιείται μόνο από τον Νικία, αλλά και από τον Αθηναγόρα, ο οποίος εκφράζει την ίδια άποψη σχετικά με την αβεβαιότητα της ειρήνης (Θουκ. 6.36.4 *τὸν ἐκεῖ πόλεμον μῆπω βεβαίως καταλελυμένους*). Σύμφωνα με τον Hornblower (2018: 283), το γεγονός αυτό φέρνει στην επιφάνεια το ζήτημα της αυθεντικότητας των Θουκυδίδειων δημηγοριών, επιβεβαιώνοντας τους ισχυρισμούς της παρούσας εργασίας σχετικά με αυτό.

Σικελών και η επέμβαση στις εσωτερικές τους διαμάχες ενέχει τον κίνδυνο δημιουργίας νέων εχθρών, οι οποίοι είναι πολύ πιθανόν να έρθουν με τη σειρά τους στην Ελλάδα και να τους αντεπιτεθούν (6.10.1-4). Έτσι, προτείνει μια πολιτική αυτοσυγκράτησης, προκειμένου να διατηρήσουν αυτά που έχουν αποκτήσει μέχρι τώρα και να διαφυλάξουν την ακεραιότητα της πολιτείας τους:¹⁸⁸ Θουκ. 6.10.5 *ὥστε χρὴ σκοπεῖν τινὰ αὐτὰ καὶ μὴ μετεώρω τε <τῆ> πόλει ἀξιοῦν κινδυνεύειν καὶ ἀρχῆς ἄλλης ὀρέγεσθαι πρὶν ἢν ἔχομεν βεβαιωσώμεθα* (Επομένως, πρέπει να σκεφτούμε αυτά και να μην θέσουμε την πολιτεία μας, που βρίσκεται σε αβεβαιότητα, σε κίνδυνο και να μην επιθυμούμε να επεκτείνουμε την εξουσία μας, πριν εξασφαλίσουμε αυτήν που έχουμε εδώ).

Παρόλα αυτά εμφανίζεται πρόθυμος να εξετάσει και το ενδεχόμενο επιτυχίας. Παρατηρεῖ όμως ότι, ακόμη κι αν κατακτήσουν τη Σικελία, θα είναι πολύ δύσκολο γι' αυτούς να εδραιώσουν την κυριαρχία τους σε μια τόσο μακρινή και πολυάριθμη χώρα. Επομένως, χαρακτηρίζει «ανοησία» το «να εκστρατεύσει κανείς εναντίον εκείνων τους οποίους δεν θα μπορέσει να υποτάξει, ακόμη κι αν τους νικήσει, ενώ αν αποτύχει δεν θα βρίσκεται στην ίδια κατάσταση όπου ήταν πριν το επιχειρήσει» (Θουκ. 6.11.1 *ἀνόητον δ' ἐπὶ τοιούτους ἴεναι ὧν κρατήσας τε μὴ κατασχῆσαι τις καὶ μὴ κατορθώσας μὴ ἐν τῷ ὁμοίῳ καὶ πρὶν ἐπιχειρῆσαι ἔσται*). Πρόκειται ίσως για το ισχυρότερο επιχείρημα του Νικία. Οι Αθηναίοι έπρεπε να αντιληφθούν ότι, ακόμη κι αν κατακτούσαν τη Σικελία, θα ήταν αδύνατο να τη μετατρέψουν σε υποτελή επαρχία.¹⁸⁹

Στη συνέχεια, ο Νικίας διατυπώνει το ενδιαφέρον επιχείρημα ότι ορισμένες φορές το μακρινό και αδοκίμαστο προκαλεί μεγαλύτερο δέος στους ανθρώπους. Μια αποτυχημένη επίθεση θα μπορούσε να έχει αρνητικές συνέπειες για τους Αθηναίους, καθώς θα προκαλούσε την περιφρόνηση της δύναμής τους και θα κινητοποιούσε αντεπιθέσεις των Σικελών. Γι' αυτό προτείνει ως τακτική την επίδειξη ισχύος: «Θα μπορούσαμε να προκαλέσουμε φόβο στους Έλληνες της Σικελίας αν δεν πηγαίναμε, αλλά η καλύτερη τακτική είναι να κάνουμε μια επίδειξη της δύναμής μας και έπειτα να αποχωρήσουμε εσπευσμένα» (Θουκ. 6.11.4 *ἡμᾶς δ' ἂν οἱ ἐκεῖ Ἕλληνες μάλιστα μὲν ἐκπεπληγμένοι εἶεν εἰ μὴ ἀφικοίμεθα, ἔπειτα δὲ καὶ εἰ δείξαντες τὴν δύναμιν δι' ὀλίγου*

¹⁸⁸ Trittle, 2011: 508.

¹⁸⁹ Hornblower, 2018: 284.

ἀπέλθοιμεν). Το επιχείρημα αυτό εκφράζει σε πολλά σημεία τη φιλοσοφία της δύναμης που υπηρετεί η Αθήνα. Η απόδειξη της υπεροχής της αποτελούσε ζήτημα μείζονος σημασίας για τους Αθηναίους. Ας θυμηθούμε, για παράδειγμα, την εξήγηση που παρείχαν οι Αθηναίοι στους Μηλίους για τις απαιτήσεις που προέβαλλαν· υποστήριζαν ότι ήταν υποχρεωμένοι να ενεργούν και να επιδεικνύουν συνεχώς τη δύναμή τους, γιατί μόνον έτσι θα ενέπνεαν τον φόβο στους υπηκόους τους (Θουκ. 5.95-97). Φαίνεται, λοιπόν, πως ο Νικίας προσπαθεί να εκμεταλλευτεί τις αντιλήψεις που κυριαρχούσαν στην εποχή του, προκειμένου να πείσει τους συμπολίτες του να μην εκθέσουν την πολιτεία τους σε ασταθείς και επικίνδυνες καταστάσεις.

Στο δεύτερο μέρος του λόγου του (Θουκ. 6.12-13), ο Νικίας εξαπολύει μια προσωπική επίθεση εναντίον του Αλκιβιάδη, του κυριότερου πολιτικού του αντιπάλου. Αποφεύγει, ωστόσο, να τον κατονομάσει και μόνο από τα συμφραζόμενα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πρόκειται γι' αυτόν: *ὅπως θαυμασθῆ μὲν ἀπὸ τῆς ἵπποτροφίας* (Θουκ. 6.12.2). Κατακρίνει τον τρόπο ζωής του, κατηγορώντας τον ευθέως για τυχοδιωκτισμό. Υποστηρίζει ότι αυτό που προσδοκά ο Αλκιβιάδης από το αξίωμά του είναι να αποκομίσει όσα περισσότερα κέρδη μπορεί, προκειμένου να καλύπτει τις δαπάνες της πολυέξοδης ζωής του. Στηλιτεύοντας το πρόσωπο του Αλκιβιάδη, ο Νικίας επιχειρεί να συγκρατήσει τον νεανικό ενθουσιασμό πολλών συμπολιτών του, οι οποίοι, λόγω της νεότητάς τους, δεν είναι σε θέση να αναλογιστούν τους κινδύνους που εγκυμονεί για το μέλλον της πολιτείας μια τέτοια επιχείρηση. Γι' αυτό, απευθύνει έκκληση στους γηραιότερους και, ως εκ τούτου σοφότερους, πολίτες της Αθήνας να κατανηφίσουν τον πόλεμο, αντιπαραθέτοντας στους κινδύνους της *ἐπιθυμίας* τα *πλεονεκτήματα της προνοίας*.¹⁹⁰

Προτού πάρει τον λόγο ο Αλκιβιάδης, ο Θουκυδίδης παρουσιάζει σε μια σύντομη εισαγωγή την κρίση του γι' αυτήν την αμφιλεγόμενη προσωπικότητα (Θουκ. 6.15).¹⁹¹ Ο

¹⁹⁰ De Romilly, 2009: 281-282.

¹⁹¹ Ο Brunt (1952) υποστήριξε ότι ο Θουκυδίδης διατηρούσε προσωπικές σχέσεις με τον Αλκιβιάδη, ο οποίος λειτουργούσε ως πληροφοριοδότης του. Το γεγονός αυτό εξηγεί, σύμφωνα με τον μελετητή, την τάση του ιστορικού να μεγεθύνει την επιρροή του Αλκιβιάδη ακόμη και σε γεγονότα στα οποία η συμβολή του ήταν ήσσονος σημασίας. Τα πλέον σημαντικά συμβάντα που αποδεικνύουν, κατά τα λεγόμενά του, την κρίση του είναι η υπερβολική παρουσίαση της επιρροής που άσκησε ο Αλκιβιάδης στη Σπάρτη το 415 και η υπόνοια ότι οι Αθηναίοι έκαναν μεγαλύτερο σφάλμα απομακρύνοντας τον Αλκιβιάδη από την ηγεσία της εκστρατείας παρά αναλαμβάνοντάς την εξ αρχής. Από πούθενά δεν προκύπτει όμως ότι ο Θουκυδίδης θεωρούσε τη Σικελική Εκστρατεία ορθή και ότι το μόνο που εμπόδισε

Αλκιβιάδης ήταν ο πιο ένθερμος υποστηρικτής της εκστρατείας, όχι μόνο από αντίθεση προς τον Νικία, που ήταν ο πολιτικός του αντίπαλος, αλλά και επειδή προσδοκούσε ότι υπό την ηγεσία του θα κυρίευαν τη Σικελία και στη συνέχεια ακόμη και την Καρχηδόνα. Από τη διπλή αυτή κατάκτηση φιλοδοξούσε να κερδίσει χρήματα και δόξα για τον εαυτό του. Η προσήλωσή του στις υποδομές και σε άλλες δαπανηρές απολαύσεις υπήρξε η κυριότερη αιτία που ο Αλκιβιάδης αναζητούσε τρόπο για να βελτιώσει την οικονομική του κατάσταση υπηρετώντας ως στρατηγός. Παρ' ότι ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής, η περιφρόνηση που έδειχνε για τους νόμους στην ιδιωτική του ζωή και η τολμηρότητα των ενεργειών του, ήγειραν τον φόβο και τις καχυποψίες του λαού απέναντί του. Μάλιστα, η έλλειψη νομιμοφροσύνης που διακατείχε τον Αλκιβιάδη οδήγησε τους Αθηναίους να τον θεωρήσουν ύποπτο για κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος και εγκαθίδρυση τυραννίδας και, κατά συνέπεια, να τον καθαίρουν από το αξίωμά του. Το γεγονός αυτό υπήρξε, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, η σημαντικότερη αιτία για την καταστροφή της Αθήνας (Θουκ. 6.15.3 *ὅπερ καὶ καθεῖλεν ὕστερον τὴν τῶν Ἀθηναίων πόλιν οὐχ ἤκιστα*). Έτσι, παρόλο που ήταν άριστος γνώστης των πολεμικών ζητημάτων, το μίσος του Αθηναϊκού λαού προς το πρόσωπό του συνέβαλε στο να αναθέσουν την εξουσία σε λιγότερο ικανά πρόσωπα, με αποτέλεσμα την κατάρρευση της Αθηναϊκής αρχής (Θουκ. 6.15.4 *καὶ δημοσίᾳ κράτιστα διαθέντι τὰ τοῦ πολέμου ἰδίᾳ ἕκαστοι τοῖς ἐπιτηδύμασιν αὐτοῦ ἀχθεσθέντες, καὶ ἄλλοις ἐπιτρέψαντες, οὐ διὰ μακροῦ ἔσφηλαν τὴν πόλιν*).¹⁹² Φυσικά, οι κρίσεις αυτές στηρίζονται σε μελλοντικές ενέργειες του Αλκιβιάδη, καθώς πριν από την εκστρατεία δεν είχε δώσει κανένα δείγμα εξαιρετικής ικανότητας ως στρατιωτικός ηγέτης ούτε είχε προκαλέσει με την συμπεριφορά του τόσο, ώστε να θεωρείται υπαίτιος για την καταστροφή του κράτους.¹⁹³

την επιτυχή έκβασή της ήταν η καθαίρεση του Αλκιβιάδη από το αξίωμα του στρατηγού. Σίγουρα, δίνει μεγάλη έμφαση στο γεγονός αυτό, όμως αυτό από μόνο του δεν αρκεί για να υποστηρίξουμε κάτι τέτοιο.

¹⁹² Αυτό που έχει προβληματίσει ιδιαίτερα στο σημείο αυτό τους ερευνητές είναι εάν τα ρήματα *καθεῖλεν* και *ἔσφηλαν*, με τα οποία ο Θουκυδίδης αναφέρεται στην καταστροφή του Αθηναϊκού κράτους, αφορούν τη Σικελική ήττα του 413 ή την τελική ήττα του 404. Ο Dover εξετάζοντας και τα δύο ενδεχόμενα, καταλήγει ότι αμφότερα τα ρήματα αυτά αναφέρονται στην τελική πτώση της Αθήνας. Ο Gribble προτείνει ότι με το *καθεῖλεν* ο Θουκυδίδης υπαινίσσεται τόσο τη σικελική αποτυχία όσο και την τελική ήττα, αν και κατά βάση ενστερνίζεται την άποψη του Dover (ότι και τα δύο ρήματα αναφέρονται στην ήττα του 404), βλ. Hornblower, 2018: 290. Ο Brunt (1952: 60-61), από την άλλη πλευρά, απορρίπτει το ενδεχόμενο τα ρήματα αυτά να αναφέρονται στην τελική ήττα της Αθήνας, με την εξήγηση ότι η απομάκρυνση του Αλκιβιάδη από την εξουσία είχε ένα άμεσο αποτέλεσμα (*οὐ διὰ μακροῦ*) και αυτό δεν μπορεί να ήταν η τελική ήττα, αλλά η αποτυχία της εκστρατείας του 415.

¹⁹³ Zagorin, 2006: 202-203.

Φαίνεται, λοιπόν, πως η εικόνα που σκιαγράφησε ο Νικίας για την προσωπικότητα του Αλκιβιάδη συμφωνεί με αυτή που παρουσιάζει εν παρόδω ο Θουκυδίδης στο παραπάνω χωρίο. Με αυτόν τον τρόπο, ο Θουκυδίδης προϋποθέτει την ανάγνωση του λόγου του Αλκιβιάδη με αρνητική προδιάθεση, τουλάχιστον στον βαθμό που αυτή αφορά τον πλούτο και τη δύναμή του.¹⁹⁴

Στον αντίλογό του ο Αλκιβιάδης απαντάει, σημείο προς σημείο, στα επιχειρήματα του Νικία, ξεκινώντας με την ανασκευή των κατηγοριών που ειπώθηκαν εναντίον του από τον πολιτικό του αντίπαλο. Θεωρώντας τον εαυτό του άξιο και ικανό πολιτικό ηγέτη, υπεραμύνεται κατ' αρχάς του δικαιώματός του στη στρατηγία. Υποστηρίζει ότι τα κατορθώματά του εξασφάλισαν δόξα και αίγλη τόσο στον ίδιο όσο και στους προγόνους του και ότι χάρη στη μεγαλοπρεπή συμμετοχή του στους Ολυμπιακούς Αγώνες η πολιτεία απέκτησε κλέος και δύναμη μεγαλύτερη απ' ότι πραγματικά είχε (Θουκ. 6.16-1-2).¹⁹⁵ Παράλληλα, αναφέρεται στις γενναιόδωρες χορηγίες του, με τις οποίες ωφέλησε την πόλη, και καυχιέται για την ανωτερότητά του, θεωρώντας ότι δεν είναι κακό να επαίρεται κανείς για την υπεροχή του, όταν οι πράξεις του θα προσπορίσουν υστεροφημία στον ίδιο και αιώνια δόξα στην πολιτεία (Θουκ. 6.16.3-5). Εκτός όμως από την ιδιωτική του ζωή, για την οποία κατηγορείται από τους αντιπάλους του, η δημόσια δράση του αξίζει επίσης τον έπαινο και όχι τον ψόγο των συμπολιτών του, καθώς με τους λεπτούς χειρισμούς του κατάφερε να οργανώσει σε συμμαχία τις ισχυρότερες πόλεις της Πελοποννήσου και να πληγώσει έτσι το γόητρο των Λακεδαιμονίων (Θουκ. 6.16.6).

Στη συνέχεια, φέρνει διάφορα επιχειρήματα με τα οποία προσπαθεί να πείσει τους συμπολίτες του να μην αντιστρέψουν την απόφασή τους για τη Σικελική εκστρατεία. Στο επιχείρημα του Νικία σχετικά με την επικινδυνότητα αυτού του εγχειρήματος λόγω της μεγάλης έκτασης και του πολυάριθμου δυναμικού της Σικελίας, αντιτείνει ότι ακριβώς επειδή οι πολιτείες της είναι πολυάνθρωπες και ετερογενείς δεν θα είναι δύσκολο να την κατακτήσουν. Οι άνθρωποι εκεί δεν είναι αυτόχθονες και, επομένως,

¹⁹⁴ Βλ. Hornblower, 2018: 289.

¹⁹⁵ Ο Αλκιβιάδης αναφέρεται στη συμμετοχή του στους Ολυμπιακούς Αγώνες και στο όφελος που αποκόμισε η Αθήνα από τις προσωπικές του νίκες σε αυτούς, διότι εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν επίσημες εθνικές ομάδες, όπως σήμερα. Όσον αφορά στη χρονολογία της νίκης του Αλκιβιάδη, η δήλωσή του λίγο παρακάτω σχετικά με την εξάντληση του Αθηναϊκού στρατού αποκλείει το ενδεχόμενο να νίκησε στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 424 π.Χ. Επομένως, πιο πιθανό είναι να συμμετείχε είτε στους αγώνες του 420 είτε του 416 (Hornblower, 2018: 291-292).

δεν θεωρούν τη Σικελία πατρίδα τους. Γι' αυτό τον λόγο δεν έχουν μόνιμη εγκατάσταση ούτε οργανωμένες οχυρώσεις προκειμένου να αμυνθούν. Συνεπώς, φαντάζει ακατόρθωτο ν' ακολουθήσουν κοινή πολιτική γραμμή απέναντι σε μια τόσο μεγάλη δύναμη και το πιθανότερο είναι να συνταχθούν μαζί τους (Θουκ. 6.17.2-4). Τα γεγονότα όμως θα διαψεύσουν τον Αλκιβιάδη. Οι κάτοικοι του νησιού όχι μόνο συσπειρώθηκαν, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κοινή απειλή, αλλά επέδειξαν υπέρμετρη αλληλεγγύη και ομοφροσύνη, όταν οι συνθήκες έγιναν κρίσιμες για εκείνους.¹⁹⁶

Ο Αλκιβιάδης, προχωρώντας στην εξέταση των εσωτερικών συνθηκών, διατείνεται ότι αυτές δεν θα σταθούν εμπόδιο στα σχέδιά τους, καθώς το πολυάριθμο και αξιόμαχο ναυτικό τους θα προστατεύσει την πόλη από ενδεχόμενες επιθέσεις των Πελοποννησίων. Για να τονώσει το εθνικό φρόνημα των συμπολιτών του, φέρνει ως παράδειγμα τους ένδοξους προγόνους τους, οι οποίοι αντιμετώπισαν επάξια δύο απειλές ταυτόχρονα, χωρίς να διαθέτουν τα μέσα που έχουν στην κατοχή τους αυτοί σήμερα (Θουκ. 6.17.6-8). Θεωρεί, λοιπόν, ότι δεν πρέπει να αθετήσουν τους όρκους που έδωσαν στο παρελθόν και γι' αυτό καλεί τους Αθηναίους να σπεύσουν σε βοήθεια προς τους συμμάχους τους στη Δύση (Θουκ. 6.18.1).

Το μέλλον της Αθηναϊκής αρχής κρέμεται, σύμφωνα με τον Αθηναίο πολιτικό, από μια λεπτή κλωστή. Για να διατηρήσουν την ηγεμονία τους, είναι υποχρεωμένοι να ενεργούν, ειδάλλως ελλοχεύει ο κίνδυνος να υπαχθούν υπό την εξουσία άλλων πόλεων. Η φιλοσοφία του *ήσυχως ζῆν* δεν αρμόζει στην ιδιοσυγκρασία ενός λαού που επιδιώκει να γίνει κυρίαρχος του κόσμου (Θουκ. 6.18.2-3). Γι' αυτό, πρέπει να εκμεταλλευτούν την ευκαιρία που τους παρουσιάστηκε και να εκστρατεύσουν στη Σικελία, με την προοπτική να την κατακτήσουν ολόκληρη. Αυτό όχι μόνο θα ταπεινώσει το φρόνημα των Πελοποννησίων, αλλά θα εδραιώσει την κυριαρχία τους στο σύνολο του ελληνικού κόσμου (Θουκ. 6.18.4). Όμως, ακόμη κι αν αποτύχουν στο φιλόδοξο αυτό εγχείρημά τους και αναγκαστούν να αποχωρήσουν, ο στόλος τους θα εγγυηθεί την ασφαλή

¹⁹⁶ Finley, 2010: 224.

οπισθοχώρησή τους (Θουκ. 6.18.5). Φυσικά, η τελευταία αυτή πρόβλεψη αποδείχθηκε τελείως λανθασμένη.¹⁹⁷

Η αντίληψη ότι η Αθήνα πρέπει να συνεχίσει την επεκτατική της πολιτική έχει σαφώς τις ρίζες της στο γνωστό δόγμα της πολυπραγμοσύνης, το οποίο είναι συνυφασμένο με την Αθηναϊκή τόλμη και ενεργητικότητα. Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά του Αθηναϊκού κόσμου κυριαρχούν, όπως είδαμε, στο πρώτο βιβλίο των *Ιστοριών*, με αποκορύφωμα τη δημηγορία των Κορινθίων στη Σπάρτη. Μπορούσαν όμως οι Αθηναίοι του 415 να βασιστούν σ' αυτές τις ίδιες αρχές και να ριψοκινδυνέψουν το μέλλον της ηγεμονίας τους για έναν χμαιρικό πόθο; Η απάντηση θα μας εκπλήξει, καθώς - παρά τη σθεναρή αντίσταση των Συρακουσίων και την κακή διοίκηση του Νικία - οι Αθηναίοι έφτασαν πολύ κοντά στη νίκη. Παρόλα αυτά, τα επιχειρήματα του Αλκιβιάδη, σχετικά με τη διεύρυνση της ηγεμονίας τους, αποτελούν την έσχατη απόρριψη της αρχικής πολιτικής του Περικλή. Ο Περικλής, βέβαια, στην τελευταία του δημηγορία είχε μιλήσει και ο ίδιος για τις σκληρές υποχρεώσεις που απορρέουν από τη δύναμή τους και, αναμφίβολα, είναι αλήθεια ότι ένας τόσο δραστήριος λαός, όπως οι Αθηναίοι, δύσκολα θα μπορούσε να περιορίσει τις ορμές του και να ενδώσει σε μια τόσο συντηρητική πολιτική όπως εκείνη του Νικία. Όμως, το να υποστηρίζει κανείς ότι το μεγαλείο της Αθήνας οφείλεται στη δύναμή της, η οποία πρέπει να προστατευθεί, δεν είναι το ίδιο με το να υποστηρίζει ότι οποιαδήποτε προσπάθεια να αποκτηθεί τέτοια δύναμη είναι είτε δικαιολογημένη είτε ορθή. Η τραγικότητα της *Ιστορίας* έγκειται, λοιπόν, στο ότι παρουσιάζει έναν μεγάλο και πολλά υποσχόμενο λαό να μην εκπληρώνει το πολιτικό του όραμα, όχι γιατί δεν είχε τα ψυχικά αποθέματα που απαιτούνταν, αλλά γιατί δεν είχε την υπομονή να περιμένει την κατάλληλη στιγμή.¹⁹⁸

Στο τελευταίο μέρος του λόγου του, ο Αλκιβιάδης μέμφεται τον Νικία για την προσπάθειά του να στρέψει τους ηλικιωμένους πολίτες της Αθήνας εναντίον των νέων, προτείνοντας τη σύμπραξη των δύο γενεών. Η ωριμότητα και η σοφία που απορρέει από τα γηρατειά, σε συνδυασμό με τον ενθουσιασμό και την ενεργητικότητα της νεότητας, κατάφεραν στον παρελθόν να ανυψώσουν την πόλη στο βάθρο όπου

¹⁹⁷ Zagorin, 2006: 203.

¹⁹⁸ Finley, 2010: 225-226.

βρίσκεται σήμερα. Επομένως, πρέπει να μείνουν ενωμένοι και, μιμούμενοι τους προγόνους τους, να αποφέρουν ακόμη μεγαλύτερη δόξα στην πολιτεία τους (Θουκ. 6.18.6).

Ο Αθηναίος πολιτικός κλείνει την ομιλία του, επαναλαμβάνοντας το επιχείρημα σχετικά με την πολυπραγμοσύνη και την ενεργητικότητα του Αθηναϊκού κράτους. Υποστηρίζει ότι η απραξία γρήγορα θα οδηγήσει την πολιτεία τους σε φθορά, ενώ η δράση θα πλουτίσει τον κόσμο των εμπειριών τους και θα ενισχύσει την παράδοση του Αθηναϊκού λαού να αγωνίζεται συνεχώς για την πρόοδο της πολιτείας. Συνεπώς, πρέπει να σεβαστούν τα ήθη και τις συνήθειες του λαού τους και να μην μείνουν απαθείς μπροστά σε μια τέτοια πρόκληση (Θουκ. 6.18.6-7).

Η ομιλία του Αλκιβιάδη είχε μεγάλη απήχηση στον Αθηναϊκό δήμο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Θουκυδίδης, «οι Αθηναίοι, αφού τον άκουσαν και αυτόν και τους Εγεστάιους και τους φυγάδες από τους Λεοντίους - οι οποίοι, αφού παρουσιάστηκαν στην Εκκλησία του Δήμου, παρακαλούσαν τους Αθηναίους και τους ικέτευαν να τους βοηθήσουν, υπενθυμίζοντας τους όρκους που είχαν δώσει - επιθυμούσαν πολύ περισσότερο από πριν να εκστρατεύσουν» (Θουκ. 6.19.1-2 *οί δ' Αθηναῖοι ἀκούσαντες ἐκείνου τε καὶ τῶν Ἐγεσταίων καὶ Λεοντίων φυγάδων, οἱ παρελθόντες ἐδέοντό τε καὶ τῶν ὀρκίων ὑπομιμνήσκοντες ἰκέτευσον βοηθῆσαι σφίσι, πολλῶ μᾶλλον ἢ πρότερον ὄρμητο στρατεύειν*).

Ο Νικίας τότε, συνειδητοποιώντας ότι τα επιχειρήματά του ήταν τελείως ανίσχυρα μπροστά στην αποφασιστικότητα των συμπολιτών του και επιθυμώντας πάντα να αποτρέψει την εκστρατεία, πήρε για δεύτερη φορά τον λόγο και, προσποιούμενος ότι αποδέχτηκε την απόφασή τους, προέβη στο μοιραίο βήμα να προτείνει αύξηση της στρατιωτικής δύναμης. Με αυτό ήλπιζε ότι θα μεταβάλει την απόφαση τους ή ότι, ακόμη κι αν δεν τους έπειθε, τουλάχιστον θα ξεκινούσε για τη Σικελία με τη μεγαλύτερη δυνατή ασφάλεια. Πράγματι, οι απαιτήσεις του Νικία, αντί να αποκαρδιώσουν τους Αθηναίους, είχαν τα αντίθετα αποτελέσματα. Σε μια από τις τραγικότερες παραγράφους της *Ιστορίας*, ο Θουκυδίδης περιγράφει τον ενθουσιασμό με τον οποίο σύσσωμος ο αθηναϊκός λαός άρχισε να προετοιμάζεται για την εκστρατεία (Θουκ. 6.24.3-4):

καὶ ἔρωσ ἐνέπεσε τοῖς πᾶσιν ὁμοίως ἐκπλεῦσαι· τοῖς μὲν γὰρ πρεσβυτέροις ὡς ἢ καταστρεψομένοις ἐφ' ἃ ἔπλεον ἢ οὐδὲν ἂν σφαλεῖσαν μεγάλην δύναμιν, τοῖς δ' ἐν τῇ ἡλικίᾳ τῆς τε ἀπούσης πόθῳ ὄψεως καὶ θεωρίας, καὶ εὐέλπιδες ὄντες σωθήσεσθαι· ὁ δὲ πολὺς ὄμιλος καὶ στρατιώτης ἐν τε τῷ παρόντι ἀργύριον οἴσειν καὶ προσκτήσεσθαι δύναμιν ὅθεν αἰδίων μισθοφορὰν ὑπάρξειν. ὥστε διὰ τὴν ἄγαν τῶν πλεόνων ἐπιθυμίαν, εἴ τῳ ἄρα καὶ μὴ ἤρεσκε, δεδιὼς μὴ ἀντιχειροτονῶν κακόνους δόξειεν εἶναι τῇ πόλει ἡσυχίαν ἦγεν.

Και ὅλους τους ἔπιασε μεγάλη ἐπιθυμία νὰ πλεύσουν· τους πιο ἡλικιωμένους, γιατί πίστευαν ὅτι θὰ κυρίευαν τὴ Σικελία ἢ ἔστω ὅτι δὲν θὰ υπέμεναν καμιά καταστροφή με τόσο μεγάλη δύναμη στο πλευρό τους· τους νεώτερους, ἐπειδὴ ἤθελαν νὰ δουν καὶ νὰ γνωρίσουν τὸ μακρινό ἐκεῖνο κόσμο καὶ ἐπειδὴ ἦταν αισιόδοξοι ὅτι θὰ σωθούνε· τὸ μεγάλο πλῆθος καὶ οἱ στρατιώτες, ἐπειδὴ θὰ ἔπαιρναν μισθὸ στον παρόντα χρόνο καὶ θὰ κατακτούσαν μιὰ χώρα, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ εξασφάλιζαν τὸν μισθὸ τους καὶ στο μέλλον. Ἐτσι, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἐπιθυμίας τοῦ πλῆθους, ἀκόμα κι ἂν σε κάποιους δὲν ἄρεσε, φοβούμενοι μὴπως θεωρηθοῦν ἐχθρικοὶ πρὸς τὴν πολιτεία με τὸ νὰ ψηφίσουν ἐνάντια στὴν ἐκστρατεία, σὴν πᾶσαν.

Ἡ ἀφήγησι που ἀκολουθεῖ θὰ ἐπιβεβαιώσῃ σε μεγάλο βαθμὸ τὶς προβλέψεις τοῦ Νικία. Ἡ Αθῆνα θὰ γνωρίσῃ τὴ μεγαλύτερη καταστροφή που υπέστη μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμὴ τὸ κράτος τῆς. Ὀμηρος στα χέρια ἀδίστακτων καὶ ἀνάξιων πολιτικῶν, ὁ Αθηναϊκὸς λαὸς θὰ βιώσῃ μιὰ πρωτοφανή τραγωδία. Ποιος εὐθύνεται ὅμως γι' αὐτὴ τὴν καταστροφή; Ἡ ἀνικανότητα τοῦ Νικία νὰ τιθασεῦσῃ τὶς ὁρμές τοῦ Αθηναϊκοῦ δήμου, οἱ ἀδέξιοι χειρισμοὶ του στα εδάφη τῆς Σικελίας ἢ ἡ Αθηναϊκὴ ἀπίσχυανσι μετὰ τὴν ἀνάκλησι τοῦ Ἀλκιβιάδῃ; Ἡ κρίσι τοῦ Θουκυδίδῃ γιὰ τὰ αἴτια τῆς Σικελικῆς καταστροφῆς βρίσκεται στο περιώνυμο χωρίο γιὰ τοὺς διαδόχους τοῦ Περικλή, τὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ ἀντικείμενο σχολιασμοῦ στο ἐπόμενο κεφάλαιο.

Κεφάλαιο 7ο

Η κρίση του Θουκυδίδη για τον Περικλή και την πτώση της Αθηναϊκής αρχής (Θουκ. 2.65)

Το κεφάλαιο 65 του δεύτερου βιβλίου συνιστά μια από τις σημαντικότερες κρίσεις του Θουκυδίδη για τα πρόσωπα και τα γεγονότα του πολέμου που πραγματεύεται. Σε αυτό ο ιστορικός εκθέτει τις απόψεις του σχετικά με τον ρόλο που διαδραμάτισαν τα δρώντα πρόσωπα της *Ιστορίας* στην εξέλιξη και την έκβαση του πολέμου.¹⁹⁹ Ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά πρόσωπα, σύμφωνα με την άποψη του ιστορικού, αποτελεί ο Περικλής, η προσωπικότητα του οποίου σκιαγραφείται τόσο στους λόγους που του αποδίδονται όσο και σε αυτήν την καταληκτική αποτίμηση της στρατηγίας του.²⁰⁰

Ο Θουκυδίδης αρχίζει το εγκώμιο του Αθηναίου πολιτικού, εκκινώντας από τη διακυβέρνησή του εν καιρώ ειρήνης (Θουκ. 2.65.5). Στις ειρηνικές μέρες της στρατηγίας του, ο Περικλής έδειξε υπέρμετρη σύνεση και μέτρο (*μετρίως ἐξηγεῖτο*), στοιχεία που συνέβαλαν στη διαφύλαξη της πολιτικής σταθερότητας της πολιτείας (*ἀσφαλῶς διεφύλαξεν αὐτήν*). Η ομαλότητα στο εσωτερικό της Αθήνας λειτούργησε ως ωστική δύναμη για την (οικονομική και πολιτική) ισχυροποίηση της πόλης, η οποία *ἐγένετο ἐπ' ἐκείνου μεγίστη*. Αλλά και όταν ξεκίνησε ο πόλεμος, οι ικανότητες του πολιτικού ηγέτη αποδείχθηκαν ανεξάντλητες. Έχοντας βαθιά επίγνωση των δυνατοτήτων της πόλης του (Θουκ. 2.65.5 *ὁ δὲ φαίνεται καὶ ἐν τούτῳ προγνοῦς τὴν δύναμιν*), ο Περικλής κατέστρωσε το πολεμικό του σχέδιο, στηριζόμενος στον σημαντικότερο πυλώνα του Αθηναϊκού κράτους, το ναυτικό. Βασικό του μέλημα υπήρξε η ελαχιστοποίηση της επικινδυνότητας για το Αθηναϊκό κράτος, κάτι που θα μπορούσε να επιτευχθεί εάν οι Αθηναίοι απέφευγαν να αναμετρηθούν με το πολυπληθέστερο και ικανότερο Σπαρτιατικό πεζικό και εάν υιοθετούσαν την αρχή του *μὴ ἐπικτᾶσθαι*, όσο διαρκούσε ο πόλεμος (Θουκ. 2.65.7). Ο Θουκυδίδης, οπαδός της Περικλεϊκής στρατηγικής, επαναλαμβάνει στο σημείο αυτό τις συμβουλές του Αθηναίου πολιτικού προς τους συμπολίτες του, σηματοδοτώντας έτσι την αντίθεση ανάμεσα στην περικλεϊκή και μεταπερικλεϊκή πολιτική: *οἱ δὲ ταῦτά τε πάντα ἐς τούναντίον ἔπραξαν* (Θουκ. 2. 65.7).

¹⁹⁹ Hornblower, 2018: 316.

²⁰⁰ De Romilly, 2009: 155-157.

Μετά τον θάνατο του Περικλή, η Αθήνα γνώρισε μια εποχή πολιτικού τυχοδιωκτισμού. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν όχι με γνώμονα το κοινό καλό, αλλά με βάση τις προσωπικές φιλοδοξίες (κατὰ τὰς ἰδίας φιλοτιμίας) των εκάστοτε κυβερνώντων προσώπων. Το όφελος και η τιμή μετατράπηκαν σε σταθερά κίνητρα των ανθρώπινων πράξεων, με αποτέλεσμα να πλήττονται τα ζωτικά συμφέροντα του κράτους (Θουκ. 2.65.7 ἂ κατορθούμενα μὲν τοῖς ἰδιώταις τιμὴ καὶ ὠφελία μᾶλλον ἦν, σφαλέντα δὲ τῆ πόλει ἐς τὸν πόλεμον βλάβη καθίστατο).

Εν αντιθέσει με τους διαδόχους του, ο Περικλής ήταν υπεράνω χρημάτων (Θουκ. 2.65.8 *χρημάτων τε διαφανῶς ἄδωρότατος*). Η πολιτική του δύναμη δεν πήγαινε από την ικανότητά του να εξαπατά τον δήμο με ρητορικά τεχνάσματα και κολακειές, αλλά από την ηθική και πνευματική του συγκρότηση (Θουκ. 2.65.8 *ἐκεῖνος μὲν δυνατὸς ὦν τῷ τε ἀξιώματι καὶ τῆ γνώμῃ*). Τα χαρίσματα αυτά σε συνδυασμό με τις άριστες επικοινωνιακές του ικανότητες τον κατέστησαν τον πιο καταξιωμένο πολιτικό που γνώρισε ποτέ η Αθήνα.²⁰¹ Ως γνώστης της ψυχολογίας του πλήθους, ο Περικλής ήταν σε θέση να τιθασεύει τις άλογες παρορμήσεις του δήμου, χωρίς ωστόσο να περιορίζει την ελευθερία του (Θουκ. 2.65.8: *κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως*).²⁰² Παράλληλα, σε κρίσιμους για την πατρίδα του καιρούς, νουθετούσε και εμπύχωνε τον λαό, ο οποίος είχε βρει στο πρόσωπό του έναν μεγάλο ηγέτη. Έτσι, η πολιτεία, αν και ονομαζόταν δημοκρατία, έτεινε σιγά σιγά να γίνει ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή (Θουκ. 2.65.9).

Δεν χωράει αμφιβολία πως για τον Θουκυδίδη ο Περικλής ανταποκρίθηκε με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο στις απαιτήσεις του αξιώματός του. Στο πλαίσιο της άμεσης δημοκρατίας της εποχής του, ο Περικλής με τη σύνεση, τη διορατικότητα και την ανιδιτέλεια που τον χαρακτήριζαν κατάφερε να μετατρέψει την Αθήνα σε υπόδειγμα πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης, σε λίκνο του αρχαίου ελληνικού

²⁰¹ Τσακμάκης, 2011: 185.

²⁰² Στη φράση *κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως* περικλείονται δύο αντίρροπες δυνάμεις: αφενός η συγκράτηση του πλήθους από τον Περικλή (*κατεῖχε τὸ πλῆθος*) και, αφετέρου, ο σεβασμός στις ελευθερίες του (*ἐλευθέρως*). Το χωρίο αυτό έχει εγείρει τον προβληματισμό πολλών μελετητών, οι οποίοι έχουν επιχειρήσει να το ερμηνεύσουν με διάφορους τρόπους. Ορισμένοι από αυτούς, αποδεχόμενοι την αντινομική αυτή σύζευξη, υποστηρίζουν ότι το επίρρημα *ἐλευθέρως* αναφέρεται στην ελευθερία των Αθηναίων πολιτών στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος. Άλλοι πάλι θεωρούν ότι το επίρρημα αναφέρεται στην ελευθερία του ίδιου του Περικλή κατά την άσκηση του αξιώματός του, βλ. Edmunds & Martin, 1977: 187-188. Οι Edmunds & Martin (1977: 190-191), παραθέτοντας διάφορα χωρία του 5^{ου} αι. όπου το επίρρημα χρησιμοποιείται δίπλα σε λεκτικά ρήματα για να εκφράσει την ελευθερία του λόγου, διατείνονται ότι και στη συγκεκριμένη περίπτωση αναφέρεται στη ρητορική ελευθερία του Περικλή.

πολιτισμού. Ώστε, δικαίως ο ιστορικός εκφράζει τον αμέριστο θαυμασμό του για το πρόσωπο του πολιτικού αυτού ηγέτη.

Σε αντιδιαστολή με το άμεμπτο ήθος του Περικλή, τα κίνητρα των πολιτικών που ανέλαβαν την εξουσία μετά τον θάνατό του χαρακτηρίζονταν από υστεροβουλία και ιδιοτέλεια. Οι πολιτικοί αυτοί κολάκευαν και εξαπατούσαν το πλήθος με μεγαλόστομες ρητορείες, με αποτέλεσμα να μετατραπεί ο Αθηναϊκός δήμος σε έρμαιο αδίστακτων δημαγωγών (Θουκ. 2.65.10 *οί δὲ ὕστερον ἴσοι μᾶλλον αὐτοὶ πρὸς ἀλλήλους ὄντες καὶ ὀρεγόμενοι τοῦ πρῶτος ἕκαστος γίνεσθαι ἐτρέποντο καθ' ἡδονὰς τῷ δήμῳ καὶ τὰ πράγματα ἐνδιδόναι*). Η πολιτική αστάθεια στο εσωτερικό της πολιτείας οδήγησε τους Αθηναίους σε διαδοχικά σφάλματα με κυριότερο τη Σικελική Εκστρατεία, η αποτυχία της οποίας αποτέλεσε - όπως έχουμε αναφέρει - το μεγαλύτερο πλήγμα για την Αθηναϊκή αρχή. Ο Θουκυδίδης εκτιμά ότι η αποτυχία της εκστρατείας δεν οφειλόταν τόσο στους λανθασμένους υπολογισμούς της δύναμης των αντιπάλων, όσο στην κοινωνική και πολιτική αποσύνθεση της Αθηναϊκής πολιτείας με την επικράτηση στην πολιτική σκηνή αδίστακτων συκοφαντών (Θουκ. 2.65.11). Έτσι, η πολιτική απίσχναση στο εσωτερικό του κράτους κατέστησε τον Αθηναϊκό δήμο αδύναμο να λάβει τις ορθές αποφάσεις μετά την ανάληψη της εκστρατείας, οδηγώντας τον στο μοιραίο λάθος να ανακαλέσει τον Αλκιβιάδη στην Αθήνα. Είναι σαφές ότι η παραπάνω ερμηνεία θέτει στο επίκεντρο της συζήτησης το ζήτημα του τρόπου με τον οποίο λαμβάνονταν οι αποφάσεις στην Εκκλησία του δήμου.²⁰³

Όταν γράφει αυτές τις σελίδες του έργου του ο Αθηναίος ιστορικός, τα τραγικά γεγονότα της Σικελικής Εκστρατείας, αλλά και εκείνα που οδήγησαν στην τελική πτώση της Αθηναϊκής ηγεμονίας έχουν ήδη συντελεστεί.²⁰⁴ Συνεπώς, η κρίση του για τα αίτια που οδήγησαν την πόλη του στην ολοσχερή της καταστροφή έχει πια ωριμάσει και μπορεί πλέον να διακρίνει ότι πίσω από τα αλληπάλληλα λάθη της Αθήνας κρύβεται η διαταραγμένη πολιτική κατάσταση εκείνων των ημερών. Ωστόσο, πιστεύει ακράδαντα ότι η πόλη του ήταν ισχυρή και μπορούσε να κερδίσει τον πόλεμο. Η κρίση του αυτή ελαύνεται από τα γεγονότα που ακολούθησαν τη Σικελική Εκστρατεία. Η Αθήνα, παρά τις απώλειες που υπέστη στη γείτονα χώρα, κατάφερε να αντέξει οκτώ

²⁰³ Νικολαΐδου – Αραμπατζή, 2000: 564-565.

²⁰⁴ Finley, 1940: 256.

ολόκληρα χρόνια σε έναν πόλεμο με αμέτρητους εχθρούς (Θουκ. 2.65.12). Το γεγονός αυτό δικαιώνει, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, την πίστη του Περικλή στις δυνάμεις της πόλης του: *τοσοῦτον τῷ Περικλεῖ ἐπερίσσευσε τότε ἀφ' ὧν αὐτὸς προέγνω καὶ πάνυ ἄν ῥαδίως περιγενέσθαι τὴν πόλιν Πελοποννησίων αὐτῶν τῷ πολέμῳ* (Θουκ. 2.65.13). Η Αθήνα μπορούσε πράγματι να κερδίσει τον πόλεμο εναντίον των Πελοποννησίων, αρκεί να μην επιχειρούσε να επεκτείνει την ηγεμονία της σε ξένες περιοχές. Η αθέτηση του όρου που είχε θέσει ο Περικλής στις παραμονές του πολέμου ήταν τελικά αυτό που στοίχισε στους Αθηναίους την αρχή τους.

Επίλογος - Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία, ιδωμένη υπό το πρίσμα της εκτίμησης του ιστορικού για την αιώνια σημασία του έργου του, επιχείρησε να αποδείξει ότι η ιστορική αφήγηση του Θουκυδίδη, αν και εκκινεί από τα επιμέρους γεγονότα της ιστορίας, στην πραγματικότητα ενδιαφέρεται για τα «καθόλου», καθιστώντας τις πραγματικές ιστορικές προσωπικότητες του Πελοποννησιακού Πολέμου συμβολικές μορφές των ανθρωπίνων. Το έρεισμα γι' αυτή τη διερεύνηση παρείχαν οι προγραμματικές δηλώσεις του ιστορικού στο μεθοδολογικό κεφάλαιο της *Ιστορίας* του (Θουκ. 1.22). Η ανάλυση του κεφαλαίου έδειξε ότι η αδυναμία του Θουκυδίδη να προσεγγίσει εν πολλοίς *την ακρίβειαν τῶν λεχθέντων* τον ανάγκασε να προχωρήσει στη σύνθεση των δημηγοριών του στηριζόμενος μόνο στην *ζύμπασαν γνώμην* των πραγματικών ομιλιών· τα υπόλοιπα είναι όλα όσα όφειλαν να είχαν πει οι ρήτορες (*τὰ δέοντα*), ανάλογα με την εκάστοτε περίσταση κατά την οποία εκφωνούσαν τους λόγους.

Η εξέταση των δημηγοριών επιβεβαίωσε την παραδοχή του ιστορικού για τον τρόπο με τον οποίο χειρίστηκε τις δημόσιες ομιλίες στο έργο του. Θέτοντας ως βασικό γνώμονα της ιστορικής του ανάλυσης την ουσία της ιστορικής πραγματικότητας, ο Θουκυδίδης ανέδειξε μέσα από αυτές όλους εκείνους τους, αναλλοίωτους στον χρόνο, κοινωνικούς, πολιτικούς και ψυχολογικούς παράγοντες που επέδρασαν στην ανθρώπινη φύση και δημιούργησαν την ιστορία στις μέρες του.

Βασικός παράγοντας (*ἀληθεστάτη πρόφασις*) του πολέμου υπήρξε, σύμφωνα με τον Αθηναίο ιστορικό, η επικίνδυνη αύξηση της δύναμης των Αθηναίων. Ο τρόπος με τον οποίο οι Αθηναίοι επέκτειναν την ηγεμονία τους, μετατρέποντας το κράτος τους σε αυτοκρατορία, αποκαλύπτεται εντυπωσιακά μέσα από την πρώτη δημηγορία των Κορινθίων πρέσβεων στο Συνέδριο των Πελοποννησίων. Η δημηγορία αφορμάται από ένα *έπιμέρους* στοιχείο της *Ιστορίας*, τη δυσαρέσκεια της Κορίνθου μετά τα γεγονότα της Κέρκυρας και της Ποτίδαιας. Ωστόσο, η ανάλυση που ακολουθεί γίνεται με σκοπό να αναδείξει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων που συνέβαλαν στην προξένηση αυτού του πολέμου.²⁰⁵

²⁰⁵ Gomme, 1945: 233.

Η συζήτηση σχετικά τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της Αθηναϊκής και Σπαρτιατικής φύσης συνεχίζεται και στην ομιλία που εκφώνησε ο Περικλής στις παραμονές του πολέμου. Κεντρική ιδέα της δημηγορίας αποτελεί η στρατηγική που πρέπει να ακολουθηθεί από τους Αθηναίους στον επερχόμενο πόλεμο. Η ανάλυση του Περικλή όμως απομακρύνεται από το εδώ και τώρα της ιστορικής συγκυρίας και πραγματεύεται το μείζον θέμα της φύσης του πολέμου και του συσχετισμού δυνάμεων σε αυτόν.²⁰⁶ Ο Αθηναίος στρατηγός, μιλώντας για την ανωτερότητα της αθηναϊκής ισχύος, επανέρχεται σε ζητήματα σχετικά με την ιδιοσυγκρασία του Αθηναϊκού και Σπαρτιατικού κόσμου, ζητήματα που ανέπτυξαν ενδελεχώς οι Κορίνθιοι στην πρώτη τους ομιλία. Συνεπώς, η δημηγορία αυτή ολοκληρώνει μια μεγάλη ενότητα, στην οποία ο Θουκυδίδης εξετάζει, κατά την εναρκτήρια αυτή φάση της *Ιστορίας* του, τα εθνικά γνωρίσματα των πόλεων που διαμόρφωσαν τα γεγονότα του πολέμου.

Ωσαύτως, το εγκώμιο των Κορινθίων για την πολυπράγμονα Αθηναϊκή φύση συμπληρώνεται και από τον *ἀγήρων ἔπαινον* της Αθηναϊκής πολιτείας. Μετά το τέλος των πολεμικών αναμετρήσεων του πρώτου έτους του πολέμου, οι Αθηναίοι, ως όφειλαν, ακολούθησαν τις ταφικές παραδόσεις της πόλης τους, οι οποίες όριζαν την εξύμνηση των πρώτων νεκρών του πολέμου με έναν πανηγυρικό επιτάφιο λόγο. Την εκφώνηση του λόγου αυτού ανέθεσαν στον Περικλή, την προεξάρχουσα πολιτική φυσιογνωμία της πόλης τους. Ο *Επιτάφιος* που υπάρχει στις σελίδες του Θουκυδίδειου έργου όμως απομακρύνεται από την ιστορική πραγματικότητα του 431 π.Χ., σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που θα μπορούσε να έχει εκφωνηθεί για τους νεκρούς οποιουδήποτε πολέμου. Συνεπώς, πρωταρχικό μέλημα του ρήτορα φαίνεται πως δεν ήταν η εξύμνηση των συγκεκριμένων νεκρών, αλλά η απότιση φόρου τιμής στο πολίτευμα και το ήθος της πόλης του, τα στοιχεία που προσέδωσαν στην Αθήνα εκείνον τον υπέρλαμπρο χαρακτήρα για τον οποίο έμελλε να μείνει στην αιωνιότητα.²⁰⁷ Η ερμηνεία αυτή αναδεικνύει την πρόθεση του ιστορικού να απαθανατίσει με αυτή τη δημηγορία την εικόνα της πόλης του στην πιο λαμπρή στιγμή της, στον κολοφώνα της δύναμής της, πριν την ολοσχερή της καταστροφή το 404 π.Χ., κατοχυρώνοντας έτσι για την πολιτεία του και το πιο άξιο τέκνο της την αιώνα φήμη τους.²⁰⁸

²⁰⁶ De Romilly, 2009: 157.

²⁰⁷ Κακριδής, 1970: 50-51.

²⁰⁸ Κακριδής, 1970: 58.

Οι δύο επόμενες δημηγορίες που έτυχαν σχολιασμού στην παρούσα εργασία πραγματεύονται ένα άλλο κυρίαρχο θέμα των Θουκυδίδειων *Ιστοριών*, την Αθηναϊκή πολιτεία από το μεγαλείο της μέχρι την πτώση της.²⁰⁹ Το προοίμιο του τέλους της Αθηναϊκής ηγεμονίας τοποθετείται γύρω στα 414 π.Χ., έτος κατά το οποίο αποφασίστηκε η επέκταση της Αθηναϊκής αρχής με την κατάληψη της Μήλου. Στον περίφημο διάλογο των Μηλίων διαγράφεται με τον πλέον αποκαλυπτικό τρόπο η φύση του αδυσώπητου Αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, της αρχής που υιοθέτησε το Αθηναϊκό κράτος σε αυτό το μελανό σημείο της ιστορίας του.

Τα ονόματα των ομιλητών του διαλόγου δεν αποκαλύπτονται ποτέ στον αναγνώστη. Αυτοί που μιλούν είναι οι «Αθηναίοι» και οι «Μήλιοι», δύο εθνικές οντότητες με διαφορετική νοοτροπία και στάση ζωής. Οι Αθηναίοι εκπροσωπούν το δόγμα της δύναμης, σύμφωνα με το οποίο οι ισχυροί επιβάλλουν την κυριαρχία τους στους αδύναμους, οι οποίοι οφείλουν να υπακούσουν και να υποταχθούν. Οι Μήλιοι, από την άλλη, εκπροσωπούν το πρότυπο της αντίστασης των ανθρώπων απέναντι στη δύναμη των ισχυρών. Ωστόσο, οι θέσεις που προβάλλονται μέσα στον διάλογο από τις δύο πλευρές είναι εκείνες που θα περίμενε κανείς ν' ακούσει οποτεδήποτε και οπουδήποτε πραγματοποιούνταν μια τέτοια συζήτηση. Το αποτέλεσμα αυτής της επιλογής είναι η αναγωγή αυτών των εθνικών οντοτήτων σε μορφές με διαχρονική και πανανθρώπινη ισχύ.²¹⁰

Την εκστρατεία στη Μήλο ακολούθησε η Σικελική Εκστρατεία, ένα γεγονός που μαρτυρά την αδίστακτη μορφή που είχε λάβει ο Αθηναϊκός επεκτατισμός εκείνη την εποχή. Στις δημηγορίες που προηγήθηκαν αυτού του καταστροφικού για το Αθηναϊκό κράτος εγχειρήματος διαγράφονται οι ιδέες που πρυτάνευσαν τη δεδομένη στιγμή και οδήγησαν τους Αθηναίους στη μοιραία αυτή απόπειρα επέκτασης της *ἀρχής* τους. Ο Νικίας, πολέμιος αυτής της απόφασης, επιχειρεί με κάθε ρητορικό μέσο να πείσει τους συμπολίτες του να ακυρώσουν το μεγαλόπνοο σχέδιό τους για κατάκτηση της Σικελίας, προβάλλοντας ως βασικό επιχείρημα την επικινδυνότητα αυτού του εγχειρήματος. Ο Αλκιβιάδης, από την άλλη πλευρά, ένθερμος υποστηρικτής της εκστρατείας, στηρίζει την επιχειρηματολογία του στην πολυπράγμονα και δραστήρια φύση της πολιτείας τους

²⁰⁹ Wassermann, 1947: 33.

²¹⁰ De Romilly, 2009: 371-372.

και τον κίνδυνο που εγκυμονεί για την ηγεμονία τους μια απαθής και αμέτοχη στάση. Έτσι, η Αθηναϊκή τόλμη και ενεργητικότητα για την οποία με τόσο θαυμασμό μίλησαν οι Κορίνθιοι στην ομιλία τους μετατρέπεται στη δημηγορία του Αλκιβιάδη σε ισχυρό μέσο πειθούς της Αθηναϊκής γνώμης.

Η κρίση του Θουκυδίδη για την επιλογή των Αθηναίων να εγκαταλείψουν την μετριοπαθή πολιτική του Περικλή και να προβούν σε αυτήν την απόπειρα διεύρυνσης της *ἀρχής* τους με την κατάκτηση της Σικελίας αναπτύσσεται στο περίφημο κεφάλαιο είκοσι πέντε του δεύτερου βιβλίου του. Σε αυτό ο ιστορικός εκτιμά ότι η αποτυχία της εκστρατείας δεν ήταν αποτέλεσμα της εσφαλμένης απόφασης των Αθηναίων να εκστρατεύσουν ενάντια στη γείτονα χώρα, αλλά αποτέλεσμα της αδυναμίας του Αθηναϊκού δήμου να λάβει τις πρέπουσες αποφάσεις μετά την ανάληψή της, διαγιγνώσκοντας έτσι τον επικίνδυνο χαρακτήρα του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Καταληκτικά, η φιλοσοφική διάσταση του θουκυδίδειου έργου είναι διάχυτη σε όλα τα εξετασθέντα χωρία. Ο Θουκυδίδης θεωρεί χρέος του ως ιστορικού να διακρίνει πίσω από τα ιστορικά γεγονότα τη βαθύτερη ουσία της πραγματικότητας των ημερών του. Γι' αυτό και έντυσε τους πραγματικούς λόγους των στρατιωτικών και πολιτικών προσώπων του Πελοποννησιακού Πολέμου με όλα εκείνα τα πιθανά και αναγκαία στοιχεία που επέβαλλαν οι εκάστοτε περιστάσεις.²¹¹ Συνεπώς, δεν έχει δίκιο ο Αριστοτέλης (*Ποιητική*, 1451a36-1451b11), όταν αποφαίνεται ότι η ποίηση είναι φιλοσοφικότερη και γι' αυτό σπουδαιότερη από την ιστοριογραφία.

²¹¹ Nikolaidou - Arabatzi, 2018-2019: 51-52.

Βιβλιογραφία

- Andrewes, A. (1962). The Mytilene Debate: Thucydides 3.36-49. *Phoenix*, 16(2), σσ. 64-85.
- Andrews, J. A. (2004). Pericles on the Athenian Constitution (Thuc. 2.37). *The American Journal o Philology*, 125(4), σσ. 539-561.
- Azoulay, V. (2015). Περικλής. *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία υπό τη δοκιμασία του μεγάλου ανδρός*. (Δ. Δημακόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: Πόλις.
- Βλάχος, Α. Σ. (1992). *Παρατηρήσεις στον Θουκυδίδη: Ξυγγραφής Α'- Θ'* (Τόμ. Α). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας".
- Βλάχος, Α. Σ. (2012). *Θουκυδίδου Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου* (10η εκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας".
- Brunt, P. A. (1952). Thucydides and Alcibiades. *Revue des études grecques*, 65, σσ. 59-96.
- Bury, J. B. (2010). *Οι αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί* (5η εκδ.). (Φ. Κ. Βώρου, Μεταφρ.) Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας.
- Γεωργοπαπαδάκος, Α. (1999). *Θουκυδίδη Ιστορία* (2η εκδ.). Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία.
- Carey, C. (2010). *Η Δημοκρατία στην κλασική Αθήνα*. (Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Επιμ., & Ε. Η. Βολονάκη, Μεταφρ.) Αθήνα: Παπαζήση.
- Champers, M. H. (1957). Thucydides and Pericles. *Harvard Studies in Classical Philology*, 62, σσ. 79-92.
- Connor, W. R. (1985). *Thucydides*. New Jersey: Princeton University Press.
- Connor, W. R. (2018). Pericles on Democracy: Thucydides 2.37.1. *Classical World*, 111(2), σσ. 165-175.

- Crane, G. (1992). The Fear and Pursuit of Risk: Corinth on Athens, Sparta and the Peloponnesians (Thucydides 1.68-71, 120-121). *Transactions of the American Philological Association* (1974-), 122, σσ. 227-256.
- De Romilly, J. (2003). *Η οικοδόμηση της αλήθειας στο Θουκυδίδη* (2η εκδ.). (Σ. Βλοντάκης, Μεταφρ.) Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας.
- De Romilly, J. (2009). *Ο Θουκυδίδης και ο Αθηναϊκός Ιμπεριαλισμός* (6η εκδ.). (Κ. Τσιταράκης, Επιμ., & Λ. Στεφάνου, Μεταφρ.) Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας.
- De Ste Croix, G. (2005). *Τα αίτια του πελοποννησιακού πολέμου*. (Ε. Αστερίου, Μεταφρ.) Αθήνα: Οδυσσέας.
- De Wet, B. X. (1969). The so-called defensive policy of Pericles. *Acta Classica: Proceedings of the Classical Association of South Africa*, 12(1), σσ. 103-119.
- Dinneen, N. (2018). The Corinthian thesis: The oratorical origins of the idea of the balance of power in Herodotus, Thucydides and Xenophon. *International Studies Quarterly*, 62(4), σσ. 857-866.
- Dover, K. J. (1979). *Thucydides*. Oxford: Oxford University Press.
- Edmunds, L., & Martin, R. (1977). Thucydides 2.65.8: ελευθερως. *Harvard Studies in Classical Philology*, 81, σσ. 187-193.
- Finley, J. H. (1940). The Unity of Thucydides' History. *Harvard Studies in Classical Philology*, 51(1), σσ. 255-297.
- Finley, J. H. (2010). *Θουκυδίδης* (10η εκδ.). (Τ. Κουκουλιός, Μεταφρ.) Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας.
- Foster, E. (2010). *Thucydides, Pericles, and Periclean Imperialism*. New York: Cambridge University Press.
- Zagorin, P. (2006). *Θουκυδίδης. Μία πλήρης εισαγωγή για όλους τους αναγνώστες* (2η εκδ.). (Π. Ήφαιστος, Επιμ., & Κ. Καλιόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: Ποιότητα.

- Gomme, A. W. (1945). *A Historical Commentary on Thucydides* (Vol. I). Oxford: Oxford University Press.
- Gomme, A. W. (1956). *A Historical Commentary on Thucydides* (Vol. II). Oxford: Oxford University Press.
- Holladay, A. J. (1978). Athenian Strategy in the Archidamian War. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 27(3), σσ. 399-427.
- Hornblower, S. (2003). *Θουκυδίδης. Ο ιστορικός και το έργο του*. (Α. Μαρκαντωνάτος, Επιμ., & Α. Μανιάτη, Μεταφρ.) Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Hornblower, S. (2005). *Ο ελληνικός κόσμος, 479-323 π.Χ.* (Ε. Πέππα, Μεταφρ.) Αθήνα: Οδυσσέας.
- Hornblower, S. (2018). *Θουκυδίδου Ιστορίαι* (2η εκδ., Τόμ. Α και Β). (Α. Ρεγκάκος, Επιμ., Φ. Πέτικα, & Φ. Φιλίππου, Μεταφρ.) Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Hudson-Williams, H. L. (1950). Conventional Forms of Debate and the Melian Dialogue. *The American Journal of Philology*, 71(2), σσ. 156-169.
- Θεοδωρακόπουλος, Β. Θ. (2021). *Αρχαίοι Επιτάφιοι Λόγοι*. Αθήνα: Γιαλός.
- Immerwahr, H. R. (1960). Ergon: History as a Monument in Herodotus and Thucydides. *The American Journal of Philology*, 81(3), σσ. 261-290.
- Jervis, R. (1988). Realism, Game Theory and Co-operation. *World Politics*, 40(3), σσ. 317-349.
- Kagan, D. (1975). The speeches in Thucydides and the Mytilene debate. *Yale Classical Studies*, 24, σσ. 71-94.
- Kagan, D. (2004). *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*. (Ν. Πηλαβάκης, Μεταφρ.) Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Κακριδής, Ι. Θ. (1970). *Περικλέους Επιτάφιος (Θουκ. II, 34-46)* (5η εκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας".

- Κακριδής, Ι. (1972). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Τόμ. Γ2. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Κακριδής, Ι. Θ. (1998). *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη* (9η εκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας".
- Keohane, R. (1986). *Neorealism and its Critics*. New York: Columbia University Press.
- Κωνσταντινόπουλος, Β. Λ., & Πανομήτρος, Δ. Κ. (2010). *Το ύφος του αρχαίου ελληνικού πεζού λόγου* (Τόμ. Α). (Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Επιμ.) Αθήνα: Παπαζήση.
- Lewis, D. M. (1992). The Archidamian War. Στο D. M. Lewis, J. Boardman, J. K. Davies, & M. Ostwald, *The Cambridge Ancient History* (2rd ed., Vol. V, σσ. 370-432). Cambridge: Cambridge University Press.
- Liddell, H. G. & Scott. R. (2009). *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* (Τόμ. Α-Γ). Αθήνα: Ευρωεκδοτική.
- Liddell, H. G., Scott. R. & Jones, S. (2023). *Ancient Greek Lexicon*. Ανακτήθηκε από: https://lsj.gr/wiki/Main_Page.
- Macleod, C. W. (1974). Form and Meaning in the Melian Dialogue. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 23(4), σσ. 385-400.
- Marincola, J. (2007). Speeches in Classical Historiography. Στο J. Marincola, *A companion to Greek and Roman historiography* (Vol. I, σσ. 118-132). Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing Ltd.
- Μικρογιαννάκης, Ε. (1991). *Θουκυδίδεια*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (2η εκδ.). Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Montanari, F. (2008). *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*. (Ι. Δανιήλ, Α. Ρεγκάκος, Επιμ., Σ. Κουτράκης, Δ. Κουκουζίκα, & Κ. Σιββά, Μεταφρ.) Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

- Mossé, C. (2006). *Περικλής. Ο εφευρέτης της Δημοκρατίας*. (Χ. Μπάλτα, Επιμ., & Σ. Βλοντάκη, Μεταφρ.) Αθήνα: Παπαδήμα.
- Νικολαΐδου - Αραμπατζή, Σ. (2000). Θέματα ερμηνείας της Ιστορίας του Θουκυδίδη στο Γυμνάσιο και το Λύκειο. Μια δοκιμή προσέγγισης με οδηγό το Κεφάλαιο 65 του δεύτερου βιβλίου. *Φιλολόγος*, 102, σσ. 561-575.
- Nikolaidou - Arabatzi, S. (2018-2019). Between Poetry and History. Aristotle *Poetics* 1451A 36-1451B 11. *Ελληνικά*, 68, σσ. 43-61.
- Nye, J. (1988). Neorealism and Neoliberalism. *World Politics*, 40(2), σσ. 235-251.
- Orwin, C. (1994). *The Humanity of Thucydides*. New Jersey: Princeton University Press.
- Παπαχρυσόστομου, Α. (2020). *Θουκυδίδου Περικλέους Επιτάφιος, Ο άγήρωσ έπαινος της Αθηναϊκής Πολιτείας*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Καρδαμίτσα.
- Πατάκης, Σ. Α., & Τζιράκης, Ν. Ε. (2005). *Λεξικό Ρημάτων Αρχαίας Ελληνικής*. Αθήνα: Πατάκης.
- Πλατιάς, Α. (2020). *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στον Θουκυδίδη* (8η εκδ.). Αθήνα: Εστία.
- Πόθου, Β. (2012). *Θουκυδίδου Αρχαιολογία και Πεντηκονταετία*. (Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Επιμ.) Αθήνα: Παπαζήση.
- Porter, S. E. (1990). Thucydides 1.22.1 and Speeches in Acts: Is there a Thucydidean view? *Novum Testamentum*, 32(2), σσ. 121-142.
- Prager, S. (2021). Pericles' Reckless Megarian Policy. *The Saber and Scroll Journal*, 10(1), σσ. 21-44.
- Ρεγκάκος, Α. Β. (2009). *Επινοώντας το παρελθόν*. Αθήνα: Gutenberg.
- Raaflaub, K. A. (2011). Δημοκρατία και ολιγαρχία στον Θουκυδίδη. Στο Α. Ρεγκάκος, & Χ. Τσάγγαλης, *Τριάντα δύο μελέτες για τον Θουκυδίδη. Brill's Companion to Thucydides* (σσ. 191-226). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

- Raaflaub, K. A. (2013). Ktēma es aiei: Thucydides' Concept of "Learning through History" and Its Realization in His Work. Στο A. Tsakmakis, & M. Tamiolaki, *Thucydides Between History and Literature* (σσ. 3-21). Berlin/Boston: De Gruyter.
- Rhodes, P. J. (1987). Thucydides on the Causes of the Peloponnesian War. *Hermes*, 115(2), σσ. 154-165.
- Robinson, E. W. (2017). Thucydides on the Causes and Outbreak of the Peloponnesian War. Στο R. K. Balot, E. Forsdyke, & E. Foster, *The Oxford Handbook of Thucydides* (σσ. 115-124). New York: Oxford University Press.
- Rokeah, D. (1982). Τὰ δέοντα περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων: Speeches in Thucydides: Factual Reporting or Creative Writing? *Athenaeum*, 60, σσ. 386-401.
- Σταμούλη, Α. Σ. (2002). *Σημασιολογικό λεξικό στο Θουκυδίδη*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Sicking, C. (1995). The General Purport of Pericles' Funeral Oration and Last Speech. *Hermes*, 123(4), σσ. 404-425.
- Spence, I. (1990). Perikles and the defence of Attika during the Peloponnesian War. *The Journal of Hellenic Studies*, 110, σσ. 91-109.
- Starr, C. G. (1978). Thucydides on Sea Power. *Mnemosyne*, 31(4), σσ. 343-350.
- Swain, S. (1993). Thucydides 1.22.1 and 3.82.4. *Mnemosyne*, 46(1), σσ. 33-45.
- Tompkins, D. (2013). The Language of Pericles. Στο A. Tsakmakis, & M. Tamiolaki, *Thucydides Between History and Literature* (σσ. 447-464). Berlin/Boston: De Gruyter.
- Tritle, L. A. (2011). Ο Θουκυδίδης και η πολιτική της ισχύος. Στο Α. Ρεγκάκος, & Χ. Τσαγγάλης, *Τριάντα δύο μελέτες για τον Θουκυδίδη*. *Brill's Companion to Thucydides* (σσ. 487-511). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Τσακμάκης, Α. (2011). Ηγέτες, πλήθη και η δύναμη της δημόσιας εικόνας: η πολιτική επικοινωνία στον Θουκυδίδη. Στο Α. Ρεγκάκος, & Χ. Τσαγγάλης, *Τριάντα δύο*

μελέτες για τον Θουκυδίδη. *Brill's Companion to Thucydides* (σσ. 163-190).
Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Χωριανοπούλου, Μ. (2005). *Εθνικός χαρακτήρας και Κοινωνική Ψυχολογία στο Θουκυδίδη*. (Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών/Τμήμα Ψυχολογίας): Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών (Κωδ. 17031).

Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.

Wassermann, F. M. (1947). The Melian Dialogue. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 78, σσ. 18-36.

Wilson, J. (1982). What does Thucydides claim for his speeches? *Phoenix*, 36(2), σσ. 95-103.